

СОЁЛЫН ӨВИЙН ТӨВ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN MONGOLIA

ҮИ ДЭВТЭР
ГОВЬСҮМБЭР, ДАРХАН-УУЛ, ОРХОН АЙМАГ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

ҮИ ДЭВТЭР

ГОВЬСҮМБЭР, ДАРХАН-УУЛ, ОРХОН АЙМАГ

Зохиогч:
Г.ЭНХБАТ
Б.ДАВААЦЭРЭН

Гэрэл зургийг:
Б.ДАВААЦЭРЭН
П.ЧИНБАТ

Гар зургийг:
Б.ДАВААЦЭРЭН

Дизайнер:
Б.АЛТАНСҮХ

Орчуулагч:
Ц.ЦОЛМОН

Зохиогчийн эрх хамгаалагдсан. © 2012,
Соёлын өвийн төв, Улаанбаатар, Монгол улс

Copyright © 2012 by the Center of Cultural
Heritage, Ulaanbaatar, Mongolia

Энэхүү цомгийг Соёлын өвийн төвийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр нь буюу хэсэгчлэн
хувилан олшруулахыг хориглоно.

Монгол улс
Улаанбаатар хот - 211238
Сүхбаатар дүүрэг
Сүхбаатарын талбай 3
Соёлын төв өргөө Б хэсэг
Соёлын өвийн төв

Шуудангийн хайрцаг 223
Веб сайт: www.monheritage.mn
И-мэйл: cch_fund@monheritage.mn
Утас: 976-11-312735

ISBN 978-99929-61-98-8

Боловсрол, Соёл,
Шинжлэх ухааны яам

Соёлын өвийн төв

Говьсүмбэр аймгийн
ЗДТГазар

Дархан-Уул аймгийн
ЗДТГазар

Орхон аймгийн
ЗДТГазар

ГАРЧИГ

Өмнөх үг	4
Удиртгал	5
Говьсүмбэр аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	19
Говьсүмбэр аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	23
Говьсүмбэр аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалууд	24
Дархан-Уул аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	31
Дархан-Уул аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	36
Дархан-Уул аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалууд	37
Орхон аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	45
Орхон аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	49
Орхон аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалууд	50
Товчилсон үгийн тайлал	57
Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт	57

ӨМНӨХ ҮГ

БСШУЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төв монгол нутагт оршин буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэн баримтжуулах, тоолох, хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын байдалд судалгаа хийх ажлыг 2008-2015 онд гүйцэтгэхээр төлөвлөн хэрэгжүүлж эхлээд байгаа билээ. Бид энэ ажлын хүрээнд Хэнтий, Сүхбаатар, Дорнод, Дорноговь, Говьсүмбэр, Сэлэнгэ, Дархан-Уул, Орхон, Булган, Өвөрхангай, Дундговь аймгийн нутагт ажиллаж 1800 орчим дурсгалт газрын дурсгалыг бүртгэн баримтжуулж, холбогдох мэдээллийг Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн сан болон нэр дурдсан аймгуудын бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалаад байна.

Соёлын өвийн төв олон нийтэд монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг сурталчилах зорилгоор Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалагдаж байгаа мэдээллийг дээрх ажлын үеэр цуглуулсан мэдээллээр баяжуулан гэрэл зургийн цуврал цомог хэвлүүлж байгаа билээ. Бид энэ удаа Говьсүмбэр, Дархан-Уул, Орхон аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг нэгтгэн багтаасан 7 дахь цомгоо хэвлүүлэн та бүхний гар дээр өргөн барьж байна. Энэ удаагийн цомогт нэр дурдсан 3 аймгийн нутагт орших түүх, соёл, шинжлэх ухаан, танин мэдэхүйн ач холбогдолтой 52 дурсгалыг сонгон авч, байршилыг нь газрын зурагт байрлуулан товч тайлбарын хамт орууллаа.

Энэхүү цомог нь эрдэм шинжилгээ, судалгааны зориулалттай бус зөвхөн түүх, соёлын дурсгалыг ард иргэдэд сурталчилан таниулах зорилготой гаргаж байгаа учир мэдээллийг товчлон оруулсан болно. Уншигч та Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар илүү их мэдээлэл авах, эсвэл энэхүү цомогтой холбоотой санал хүсэлт, шүүмж байвал манай байгууллагын хаягаар хандахыг хүсье.

Эртний түүх, соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч ард иргэд та бүхэн энэхүү гэрэл зургийн цомгоор дамжуулан Монгол нутгийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудтай танилцаж, тэдгээрийг хадгалж хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх үйлсэд өөрсдийн хувь нэмрээ оруулна гэдэгт итгэж байна.

Зохиогчид

FOREWORD

The Center of Cultural Heritage under the Ministry of Education, Culture and Science have planned to execute the registration, documentation, inventory making of historical and cultural immovable properties of Mongolia from 2008 to 2015, and it is being implemented since 2008. In the framework of this project, we have registered and documented immovable properties of 1800 cultural sites in Khentii, Sükhbaatar, Dornod, Dornogovi, Govisumber, Selenge, Darkhan-Uul, Orkhon, Bulgan, Övörkhongai provinces and gathered the information into the state database for registration and information of cultural heritage.

Aiming to promote the awareness raising on historical and cultural immovable properties among public, the Center of Cultural Heritage has published the serial catalogue including the information and data of database for registration and information of cultural heritage and materials collected during the research works. This time we are introducing to you seventh publishment of serial catalogue including the historical and cultural immovable properties of Govisumber, Darkhan-Uul and Orkhon provinces. For this publishment of the catalogue historically, culturally, and scientifically valuable 52 immovable properties located at above mentioned 3 provinces were selected, including their brief descriptions and locations on the map.

This catalogue is not for the academic use, it is to promote the public awareness for the better understanding of importance of preserving historical and cultural immovable properties. Dear readers, if you have any suggestions, criticisms or if you want to find out more about the historical and cultural immovable properties of Mongolia, please contact us through the address of our organization.

We believe that you by reviewing this serial catalogue, would greatly contribute for protection and preservation of our immovable properties and pass on to our future generations.

Authors

УДИРТГАЛ

Өнөөгийн дэлхий нийт хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь биет ба биет бус соёлын өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Биет соёлын өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь хөдлөх ба үл хөдлөх дурсгал гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

1972 онд НҮБ-ын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллагын Ерөнхий бага хурлын 17 дугаар чуулганаар баталсан “Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийг хамгаалах конвенци”-д “Соёлын өв” гэдэг ойлголтыг үл хөдлөх гэдэг утгаар нь гурав ангилсан байдаг. Үүнд:

- Хөшөө дурсгал (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан, бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий уран барилга, сүрлэг чимэглэлийн уран баримал, уран зургийн бүтээл, археологийн олдвор, бичээс, агуй болон цогцолбор дурсгал)
- Архитектурын чуулга (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий салангид буюу нэгдмэл барилга байгууламж, уран барилгын цогцолбор)
- Дурсгалт газар (хүний болон хүн, байгалийн хамтарсан бүтээлүүд, мөн түүх, гоо зүй, угсаатны судлалын хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий археологи, түүхийн дурсгалт газрыг багтаасан бүс нутаг) гэж ангилсан байна.

Монгол Улсын нутаг дэвсгэр нь нэн эрт цагаас хүн нутаглаж ирсэн өлгий нутгийн нэг, Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн гол төв болж байсан учир тэдний бүтээн бий болгож үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар үлэмж баялаг орон юм. Манай улс 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон олон улсын соёлын өвийн талаарх нийтлэг ойлголтод нийцүүлэн 2001 онд шинэчлэн найруулж баталсан “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 3 дугаар зүйлд “... эртний хүний оромж, отог бууц, оршин сууж байсан ул мөрийг хадгалсан соёлт давхарга, ашигт малтмал олборлож, боловсруулж, үйлдвэрлэл эрхэлж байсан газар, булш хиргисүүр, бунхан, оршуулга, тахилын газар, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, бичээс зэрэг археологийн дурсгал; эртний хот суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз болон уран барилгын цогцолбор, сүм дуган, хийд, гудамж, талбай, байшин барилга зэрэг уран барилгын дурсгал; түүхэн хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаатай холбоотой байшин барилга ...; түүх, соёлын цогцолбор газар; эртний хүн, амьтан, бичил биетэн, ургамлын чулуужсан олдвор, ул мөр, тэдгээрийг агуулсан олдворт газар” зэрэг дурсгалуудыг үл хөдлөх гэх ангилалд хамаатуулан хуульчилсан байдаг.

Аливаа соёлын өв, тэр дундаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бол тухайн улс орны соёлын түвшинг илэрхийлэх том үзүүлэлт болохын сацуу тусгаар тогтнолын баталгааны нэг гол баримт болдог. Энэ ч утгаараа хөдөө хээр оршин буй бүх төрлийн үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хайрлан хамгаалах явдал бол аль ч төр засгийн анхаарлын төвд байх ёстой асуудал юм.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах хууль, эрх зүй: Монголчууд эртнээс өөрсдийн болон бусдын өвөг дээдсийн бий болгож бүтээсэн түүх, соёлын аливаа дурсгалд хүндэтгэлтэй хандаж олон арга хэлбэрээр хамгаалж ирсэн баялаг уламжлалтай ард түмэн. Түүхийн шаралсан хуудсанд “эртний булш, хиргисүүрийг ухаж сүйтгэсэн хүнийг тодорхой тооны адуу малаар торгох зэрэг шийтгэл оноож байсан” тухай цөөнгүй баримт тохиолддог. Түүнчлэн үр хүүхэддээ эртний дурсгалт зүйлийг хөндвөөс “чөтгөр сэрнэ, чөтгөр дагана, сүнс нь хорогдоно, нүд чинь сохорно, гар чинь татна, муу зүйл тохиолдоно...” гэх мэтээр сургаж тэдгээрт аль болох хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлтэй болгон хүмүүжүүлдэг байсан уламжлал эдүгээ ч хөдөө орон нутаг бий.

Монгол улсад соёлын өвийг хамгаалах талаар төрийн цэгцтэй бодлого Ардын хувьсгал ялсны дараагаас боловсорч иржээ. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд “дэлхий дахины улсын бичиг судрын сан ба музей үзмэрийн зүйлийг хураах ... монгол үндэстэнд холбогдох бичигтэй хөшөө, чулуун зураг зүйлүүдийг хамгаална” гэж заасан байдаг нь төрөөс соёлын өвийн талаар баримтлах анхны эрхзүйн баримт болжээ. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлжээ. Уг дүрэмд “Монгол улсын хязгаар дотор буй хуучны бүх дурсгал болох зүйл

цөм Монгол улсын өөрийн хөрөнгө мөн” хэмээн заасан байдаг. Энэхүү дүрмийн ихэнх зүйл заалт нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалахад чиглэсэн байдгийг дурдууштай.

Дээрх дүрмээс хойш 30 гаруй жилийн турш түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах талаар төрөөс ямар нэг эрхзүйн баримт бичиг батлан гаргаагүй нь нэг талаас монгол нутгийг бүхэлд нь хамарсан эртний дурсгалуудын талаарх бүртгэл судалгаа дутмаг байсан, нөгөө талаас дэлхий нийтийн соёлын өвд хэрхэн хандах хандлага бүрэн төлөвшиж тогтоогүй байсантай холбоотой юм.

1970 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарчээ. Энэ хууль бол монголчуудын хэдэн зууны турш хадгалж ирсэн болон бүтээн туурвиж ирсэн түүх, соёлын дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлан шинжлэх, сэргээн засварлах, сурталчилах зэрэг бүхий л харилцааг цогцоор нь зохицуулсан бие даасан анхны хууль байв. “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарснаар урьд өмнө ард иргэдийн дунд үнэ цэнэ, ач холбогдол нь төдийлөн танигдаагүй байсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх ойлголтыг өөрчилж хүн бүрийг эдгээр дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах, хадгалж хамгаалах үйл ажиллагаанд гар бие оролцох зэргээр үүрэг хариуцлагатай байх нөхцлийг бүрдүүлсэн юм. Хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан 1970-1994 оныг хүртэлх хугацаанд Монгол улсын төр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинээр нээж бүртгэх, судлах, сэргээн засварлах чиглэлээр жил алгасалгүй олон ажил зохиож, түүнд зарцуулах хөрөнгийн хэмжээг жил бүр нэмэгдүүлж байв. Энэ 20 гаруй жилийн туршид төрөөс авч хэрэгжүүлсэн олон ажлын үр дүн болон соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч хүмүүсийн уйгагүй хөдөлмөрийн үр шим Монголчуудыг дэлхийд гайхуулах соёл иргэншилтэй ард түмэн болохыг батласан юм.

Манай улс 1990 оноос дэлхий нийтийн хөгжлийн замд эргэлт буцалтгүй орж урьд өмнө үйлчилж байсан хууль, эрхзүйн баримтуудаа олон улсын нийтлэг зарчимд нийцүүлэн шинэчлэн баталж эхэлсэн билээ. 1992 онд УИХ-аас баталсан шинэ Үндсэн хуулинд “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн заасан билээ. Энэ үзэл баримтлалд нийцүүлэн 1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлсэн байна. Энэ хууль нь зах зээлийн харилцаанд шилжиж байсан манай улсын хувьд түүх, соёлын дурсгалын талаарх харилцааг зохицуулах гол хууль болоод зогсохгүй түүнээс хойш батлагдан гарсан олон хуулийн түүх, соёлын дурсгалтай холбоотой заалтыг нөхөхөд чухал эрхзүйн баримт болж байжээ. 1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-д хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт хийсний эцэст 2001 онд утга соёлын өвтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан заалтуудыг нэмж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон батлан гаргаж эдүгээ хүртэл мөрдөж байна. Энэ хууль нь монголчуудын соёлын өвийг анх удаа цогц байдлаар нь хамгаалах хуулийн орчин бий болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой болсон юм.

Эдүгээ монгол улс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалт, судалгаа, ашиглалттай холбогдолтой харилцааг “Соёлын өвийг хамгаалах тухай” болон “Соёлын тухай”, “Газрын тухай”, “Ашигт малтмалын тухай”, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” зэрэг хуулиудад туссан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой зүйл заалтын дагуу зохицуулж байна. Энэ бүх хуулиудын зохих зүйл заалтууд нь Монгол улсыг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хамгаалах талаар эрх зүйн цогц орчинтой болсныг харуулж байна.

Монгол улс дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлагатай хөл нийлүүлэн алхаж байгаагийн хувьд олон улсын соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр батлан гаргасан баримт бичиг, гэрээ, конвенцид хүндэтгэлтэй хандаж, хүлээн зөвшөөрч, идэвхитэй оролцооор ирсэн билээ. Манай улс өнөөдрийн байдлаар 1964 онд “Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах тухай” 1954 оны Гаагийн хэлэлцээрт, 1990 онд ЮНЕСКО-ийн 1972 оны “Дэлхийн өвийн конвенци”-д, 1991 онд ЮНЕСКО-ийн 1970 оны “Соёлын эд зүйлийг хууль бусаар импортлох, экспортлох, өмчлөх эрхийг шилжүүлэхээс сэргийлэх тухай конвенци”-д, 2005 онд ЮНЕСКО-ийн 2003 оны “Биет бус соёлын өвийг хамгаалах тухай конвенци”-д тус тус нэгдэн орж, эдгээр баримт бичгүүдийн үзэл санаа, үндсэн зарчим, шаардлагуудыг соёлын өвийг хамгаалах хууль, тогтоомжууддаа тусгаж, хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээсэн үүргээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл, судалгаа: Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинжлэн судлах ажил 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцевын Орхон голын хөндийд хийсэн хайгуул судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг. Тэр цагаас хойш 120 гаруй жилийн турш Орос, Финлянд, АНУ, Унгар, Япон, Турк, Франц, Герман, Солонгос, Хятад зэрэг дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид манай үндэсний боловсон хүчнүүдтэй хамтран эртний түүх, соёлын дурсгалыг түүх, соёл, угсаатны зүй, археологийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн дагуу судалсаар иржээ. Энэ ажлуудын үр дүнд монгол орны нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлс нь хүн төрөлхтний хөгжлийн түүхийн салшгүй нэг хэсэг, өвөрмөц соёл иргэншлийн улбаа болохыг баталжээ. Түүнчлэн үл хөдлөх дурсгалын арвин баялаг мэдээллийн санг бий болгосон байна.

Аливаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажил бол тухайн дурсгалыг хадгалж хамгаалах чиглэлээр явуулж буй анхан шатны ажил юм. Дурсгалын хэлбэр төрх, хэмжээ, орчны нөхцөл байдал, ашиглалтын байдал, эвдрэл гэмтэл зэргийг нарийвчлан тодорхойлж, гэрэл зураг, дүрс бичлэг, гар зургаар баримтжуулан мэдээлэл цуглуулах явдал бол бүртгэн баримтжуулах ажлын гол зорилго болно. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үнэн зөв бүртгэж баримтжуулснаар соёлын өв, түүний үнэ цэнэ, хувьсал өөрчлөлтийн талаар тодорхой мэдээлэл олж авах, хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхолыг нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх, соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжоор хангагдах, төрийн байгууллагуудыг бодит мэдээллээр хангах зэрэг олон ач холбогдол давуу талтай юм.

Монгол улсын хувьд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг 1921 оны ардын хувьсгалын дараахнаас эхэлсэн юм. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд хуучны түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж баримтжуулах, хамгаалах үүрэг туссан байдаг. Энэ үүргийнхээ дагуу 1922 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс эрхлэн өнөөгийн Төв, Архангай, Булган, Өвөрхангай аймгийн нутгаар хайгуул шинжилгээний ажил хийж Сарьдагийн хийд, Эрдэнэзуу, Баруун хүрээ зэрэг уран барилгын дурсгалыг бүртгэж гэрэл зургаар баримтжуулж байжээ. Судар бичгийн хүрээлэн 1935 оноос эхлэн хошуудад орон нутаг судлах товчоо байгуулан өөрийн төлөөлөгчийг сонгон суулгаж, идэвхитэй гишүүдийг элсүүлэх ажил зохион байгуулж, түүх, соёлын дурсгалын тухай мэдээ арвин ихээр цуглуулж хуримтлуулж байжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнд 20-иод жилийн турш хуримтлагдсан түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээ сэлт, бүртгэл судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүдийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эмхлэн цэгцэлж “Монгол Ард Улсын археологийн картын сан” зохиох ажлыг 1941 оны сүүлээр ШУХ-ийн Түүхийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Пэрлээ тэргүүлэн хийж жил бүрийн археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнгээр байнга нэмэн баяжуулсаар байжээ. Энэ сан бол Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл-мэдээллийн анхны сан байсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна.

Монгол улсад соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх нэгдсэн тогтолцоо 1996 оноос бүрдэж эхэлсэн гэж үздэг. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийн 2 дугаар бүлэгт Монгол улс нь түүх, соёлын дурсгалын Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан /УНБМС/-тай, тэр нь шаталсан тогтолцоотой байхаар орсон байна. Энэ заалтын дагуу “Соёлын өвийн төв байгуулах тухай” Соёлын сайдын 1996 оны 07 дугаар тушаал гарч Музейн үзмэр сэргээн засварлах урлангийн орон тоо, төсөвт багтаан түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн УНБМС-г байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Энэ сан тухайн үеийн Соёлын яаманд цуглараад байсан түүх, соёлын дурсгалт зүйлстэй холбоотой судалгаа, тайлан, мэдээ зэрэг эх хэрэглэгдэхүүнийг татан авч, анхны бүрдүүлэлтээ хийж байжээ. Эдүгээ соёлын өвийн УНБМС нь олон улсын нийтлэг зарчмын дагуу монгол нутаг дахь соёлын өвийг түүх, соёлын хөдлөх, үл хөдлөх /соёлын биет өв/, утга соёлын /соёлын биет бус өв/ гэсэн 3 хэсэгт ангилж мэдээллийн сан бүрдүүлж байна. УНБМС түүх, соёлын дурсгалын бүрдүүлэлтийг хийхдээ 1996 онд ИКОМОС-ын Ерөнхий Ассамблейн 11 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ИКОМОС-ын зарчим”-ыг баримтлахын сацуу өөрийн орны онцлогт тохирсон аргачлал боловсруулан ажилладаг.

1996-1999 онд “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд хээр хөдөө орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл цуглуулах зорилгоор хэд хэдэн чиглэлээр зохион байгуулсан хээрийн шинжилгээний экспедицид СӨТ-ийн мэргэжилтэн судлаачид гар бие оролцож дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал, засаг захиргааны харьяалал, эвдрэл гэмтлийн талаар нэлээд мэдээлэл хуримтлуулсан билээ. Энэ мэдээллүүд нь тухайн үедээ УНБМС дахь үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл мэдээллийн хэсэгт томоохон мэдээлэл бүрдүүлэлтийн ажил болсон бөгөөд, эдгээр мэдээллийг ашиглаж 1998 онд “Улс, аймаг, нийслэлийн, хамгаалалтад байх үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчилж, “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг анх удаа боловсруулан хэрэгжүүлсэн юм.

Өнөөдөр манай улсад ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Палеонтологийн хүрээлэн, Нүүдлийн Соёл Иргэншлийг судлах Олон улсын хүрээлэн, Монголын Үндэсний музей, МУИС-ийн Археологи-Антропологийн тэнхим, МУБИС-ийн Түүхийн тэнхим, МУИС-ийн Улаанбаатар сургуулийн Археологийн тэнхим, “Чингэс хаан” дээд сургууль зэрэг мэргэжлийн байгууллагууд хууль, журмын дагуу археологи, палеонтологийн хайгуул, малтлага судалгаа хийж түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаар арвин мэдээлэл хуримтлуулж байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал: УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлсийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг баталж, түүний 2 дугаар хавсралтад нэр бүхий 15 дурсгалыг улсын нэгдүгээр зэрэглэлийн хамгаалалтад, 16 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ. Энэ жагсаалт бол Монгол улс анх удаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаа төрийн хамгаалалтад авсан түүхэн шийдвэр байсан юм.

1970 онд АИХ-аас “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарсны дараа буюу БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор “БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ыг баталж, улсын хамгаалалтад 21 дурсгал, орон нутгийн хамгаалалтад 106 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Энэхүү 420 дугаар тогтоолоор улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан дурсгалуудад түүхэн үйл явдал, бие хүмүүсийн дурсгалд зориулан болгосон хөшөө, багана, ханын самбар зэрэг дурсгалыг эртний булш хиргисүүр, хот хэрмийн үлдэгдэл, хүн чулуун болон буган чулуун хөшөө дурсгалтай хамтатган хамгаалалтад авсан байна.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг шинэчлэн баталсантай холбогдуулан дээрх жагсаалтыг тус хуулийн үзэл баримтлал, нэр томъёонд нийцүүлэн дахин шинэчилжээ. 1994 оны Засгийн газрын 233 дугаар тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр батлагдсан энэ жагсаалтад нийт 93 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 287 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна. Энэ жагсаалтад зөвхөн эртний түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамрагдсанаараа онцлогтой юм.

1995-1997 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж, шинээр аймаг, сум байгуулснаас болж улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх дурсгалын оршин буй засаг захиргааны нэгжийн нэрийг өөрчлөх шаардлага урган гарчээ. Түүнчлэн мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааны үр дүнд улсын хамгаалалтад зайлшгүй байвал зохих дурсгал цөөнгүй илэрч олдсон байна. Энэ шаардлагын үүднээс Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад 120 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 233 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад тус тус авчээ.

ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооноос 2004 онд Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрыг, 2011 онд Монгол Алтайн нурууны хадны зургийн цогцолборыг хүн төрөлхтний соёл, иргэншлийн түүхийн олон улбааг хадгалсан дурсгалтай, тэдгээр нь дэлхий дахинд нийтлэг үнэ цэнэтэй гэж үзэн дэлхийн соёлын өвд бүртгэн авсан билээ. Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газар нь 121,967

га газрыг хамардаг бөгөөд энэ бүс нутагт 100 гаруй дурсгалт газарт 1350 орчим нэгж ширхэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал оршдог байна. Эдгээр дурсгалын дотор өмнө нь улс, аймгийн хамгаалалтад орж байсан цөөнгүй дурсгал хамрагдсан юм.

1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийг 2001 онд УИХ-аас “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон өөрчлөн найруулж баталсан юм. Монгол улсын нутагт сүүлийн 10 гаруй жил явуулсан археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг зайлшгүй хамгаалах шаардлага тулгарсан, түүнчлэн зарим дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулах шаардлага урган гарсан зэргээс үүдэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалтыг 2008 онд дахин шинэчлэн баталжээ. Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан уг жагсаалтад 175 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 275 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад авахаар оруулсан байна. Энэ жагсаалтад түүх, соёлын ач холбогдол өндөртэй, цаашид хамгаалалтад авч, урт хугацаанд тогтвортой судалгаа, шинжилгээний ажил хийх шаардлагатай 15 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтаас хасч улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулсан ба шинээр 40 дурсгалыг улсын хамгаалалтын жагсаалтад, 57 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад тус тус нэмж тусгажээ. Мөн анх удаа палеонтологийн дурсгалт газрыг хамруулсан байна.

Дурсгалт газрын хамгаалалтын цэс: 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 16.6 дахь заалтад “Эртний хот, суурины үлдэгдэл, байшин барилга, цогцолбор зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн сүр барааг хадгалах зорилгоор эргэн тойронд нь 0.1-3 км-ийн хамгаалалтын бүсийг Засгийн газар тогтоож болно” гэж заажээ. Энэхүү заалтын дагуу түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлж чадах байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол, улсын хамгаалалтын зэрэглэл зэргийг харгалзан үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоож эхэлжээ. Засгийн газрын 1997 оны 241 дүгээр тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг 9,69 км.кв талбайтай байхаар тогтоосон нь анхны хамгаалалтын бүстэй дурсгал болсон юм.

2001 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-д нэмэлт өөрчлөлт оруулж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон шинэчлэн баталсан бөгөөд уг хуулийн 17.6, 17.7, 17.8 заалтад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоож байх тухай асуудал хэвээр тусгагдаж, талбайн хэмжээг тогтоосон заалтыг хассан байна. Засгийн газар “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн холбогдох заалтыг үндэслэн:

- 2001 оны 96 дугаар тогтоолоор Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүм, Богд хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Дамбадаржаа хийд, Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийд, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2002 оны 71 дүгээр тогтоолоор Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хаан, Культегины хөшөө, мөн аймгийн Хотонт сумын нутагт орших Хар балгас, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзийт сумын нутагт орших Төвхөн хийд, Төв аймгийн Баян сумын нутагт орших Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг,
- 2003 оны 190 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын нутагт орших Уушигийн өвөрийн буган чулууны цогцолбор, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Аваргын балгас, Төв аймгийн нутагт орших Манзуширын хийд, Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нутагт орших Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг,
- 2004 оны 126 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Баруун хүрээний туурь, Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө тарнийн дээд доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогт тайжийн Цагаан байшин, бичигт хөшөө, мөн сумын нутагт орших Хар Бухын балгасны хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 123 дугаар тогтоолоор Архангай, Өвөрхангай, Булган аймгийн нутагт орших

- Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг
- 2009 оны 135 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал, Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутагт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (өнөөгийн Дүрслэх урлагийн музей Б.Д), Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (өнөөгийн Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей Б.Д) хамгаалалтын бүсийг
  - 2011 оны 101 дүгээр тогтоолоор Сэлэнгэ аймгийн Баруунбүрэн сумын нутаг дэвсгэрт орших Амарбаясгалант хийдийн хамгаалалтын бүийг
  - 2011 оны ... дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Баяннуур сумын Улаан хэрмийн Шороон бумбагарын хамгаалалтын бүсийг
  - 2012 оны 104 дүгээр тогтоолоор Төв аймгийн Борнуур сумын нутаг, Ноён уулын Сүжигийн ам, Батсүмбэр сумын нутаг, Ноён уулын Зурамт, Журамтын ам, Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын Балгасан талд орших Хүннүгийн язгууртны дурсгалт цогцолбор газрын хамгаалалтын бүсийг тус тус тогтоожээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өнөөгийн байдал, авч буй арга хэмжээ: Хээр хөдөө оршиж байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын өнө удаан жил хадгалагдахад байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс ихээхэн сөрөг нөлөө үзүүлсээр иржээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь байгаль дээр ил задгай оршиж байдгийн хувьд их бага хэмжээний эвдрэл гэмтлийг өөртөө агуулж байдаг. Ялангуяа чулуун дурсгал нь орчны температурын хэлбэлзлэл, салхи, ус болон химийн идэвхтэй бодисууд, ургамал, амьтнаас ялгарах органик бодисуудын нөлөөгөөр ан цав гарах, хагарч гэмтэх, хуурч унах, үйрч бутрах, зэргээр анхны төрх байдлаа алдаж гэмтдэг байна. Мөн газар хөдлөлт, гал түймэр, үер ус, хүчтэй цасан болон шороон шуурга гэх мэт байгалийн гамшигт үзэгдэл нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй байгалийн хүчин болдог ажээ.

Агаарын хэлбэлзэл, салхи нь чулууны бүтцийг сийрэгжүүлж физик өгөршилд оруулахаас гадна өгөршиж суларсан чулууны мөхлөг ан цав хооронд ус (хур тунадас) орж тогтон халуун хүйтний хэлбэлзлийг даган хайлж хөлдөхдөө тэлж агшин ан цавыг ихэсгэн механик өгөршилт үүсгэсэн байдал манай ихэнх хөшөө чулуун дурсгалд олонтаа тохиолддог.

Түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлд бусдын соёлыг үл хүндэтгэх, хотжилт суурин иргэншил болон нүүдлийн ахуйг дагасан нөлөөлөл, хүн амын сийрэг байдал, эдийн засгийн хомсдол, үйлдвэржилт, оновчгүй бодлого, төлөвлөлт, шашин шүтлэг, буруу аргаар хамгаалах, сэргээн засварлах, хүний санамсаргүй болон санаатай үйл ажиллагаа зэрэг ордог. Сүүлийн жилүүдэд хүмүүсийн сүсэг бишрэлдээ хөтлөгдөн хөшөө чулуунд элдвийн тос түрхэх, хадаг яндар уяж байгаа нь уг дурсгалын насыг богиносгох хохиролтой үйлдэл болдог ажээ. Тухайлбал хөшөө дурсгалд хадаг яндар уяснаар түүнд чийг хуримтлагдаж агаарын хэмийн нөлөөгөөр чулуулгийн гадаргууд хүчтэй нөлөө үзүүлэх, хорхой шавьж үүрлэн элдэв төрлийн хүчиллэг ялгадас ялгаруулан чулуулгийн мөхлөгт сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.

Соёлын өв, түүх, соёлын дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах нийгмийн төлөвшил бүрэлдээгүй энэ үед хадны сүг зураг, эртний хөшөө чулуун дурсгалыг аж ахуйн зорилгоор ашиглах, эртний бичээс, хадны сүг зурган дээр элдэв бичээс бичих, өнгө зүсийг өөрчлөх, нураах, булш, хиргисүүр, тахилын байгууламжийг олз ашиг олох зорилгоор ухах, малтах зэрэг зохисгүй байдал их гарч байна.

Монгол улс өөрийн нутаг дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь хадгалан үлдэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хамгаалалтын анхны

ажлуудыг 1940-өөд оноос эхлэн өнөөг хүртэл хийж иржээ. 1944 онд Эрдэнэ Зуу, Амарбаясгалант зэрэг уран барилгын дурсгалуудыг сэргээн засварлах ажлыг, 1960-1961 онд Чойжин ламын сүм, Богд хааны Ногоон ордон зэргийг сэргээн засварлах ажлуудыг хийсэн байна.

1971 онд Барилгын зургийн төв институтэд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зураг төсөл, эрдэм шинжилгээний товчоо”-г, 1973 онд Соёлын яамны харьяанд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн засварын газар”-ыг тус тус байгуулсан бөгөөд 1976 онд дээрх хоёр газрыг нэгтгэн “Түүх, соёлын дурсгалыг сэргээн засварлах газар” гэсэн бие даасан байгууллагыг байгуулжээ. Энэ байгууллага 1995 оны хүртэлх хугацаанд Монголын уран барилгын томоохон дурсгалууд болох Эрдэнэ зуу, Амарбаясгалант, Гандантэгчинлэн хийд, Богд Хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Цэцэн ханы ордон, Хачин ламын сүм, Чин ван Ханддоржийн байшин, Алтанбулаг дахь ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшин зэргийг мэргэжлийн түвшинд сэргээн засварлаж байжээ. Үүний зэрэгцээ хөдөө орон нутгийн засаг захиргаа өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах зорилгоор хайс хашаа барих, хаяг самбар байрлуулах зэргээр хөдөлгөөн өрнүүлж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах ажлыг тодорхой бодлого, дэс дараалалтайгаар гүйцэтгэх, түүнд зарцуулж буй хандив, төсөв, хөрөнгийг үр бүтээлтэй зарцуулах зорилгоор “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг 1999-2005 онд хэрэгжүүлжээ. СӨТ-ийн сэргээн засварлагч, мэргэжилтнүүд түүхэн болон шинжлэх ухаан, урлаг уран сайхны өндөр ач холбогдол бүхий зарим хөшөө дурсгалын хэв дардсыг авах, хуулбар хийж улсын сан хөмрөгт хадгалах, зарим хөшөө чулуун дурсгалд бэхжүүлэлт консерваци хийх зэрэг ажлуудыг энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд хийсэн байна. Мөн сүм хийдийг сэргээн засварлах, хамгаалалтын хашаа, саравч барих, аянга зайлуулагчтай болгох зэрэг олон ажил энэ хөтөлбөрийн дагуу хийгджээ.

Дээрх хөтөлбөрийн хамрах хүрээг өргөтгөн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг аялал жуулчлал, дэд бүтэцтэй уялдуулан сурталчлах, соёлын өвийг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх зэрэг асуудлыг иж бүрэн тусгасан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг шинээр боловсруулж Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг 2008-2015 онд хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж, зарим ажлуудыг холбогдох газрууд эхлүүлээд байна.

Монгол Улсын төр засгаас түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах чиглэлээр олон ажил боловсруулан хэрэгжүүлж байгаа хэдий ч зарим нэг ашиг хонжоо хайсан ухвар мөчид хүмүүсийн харгайгаар олон дурсгалт зүйлс эвдэн сүйдсээр байгаа билээ. Ийм баримтыг олноор нь дурдаж болно. Сайны хажуугаар саар болсон энэ бусармаг үйлдлийг таслан зогсоох, урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохион байгуулахад хөдөө орон нутгийн ард иргэдийн туслалцаа дэмжлэг туйлаас чухал болохыг шат шатны Засаг дарга, холбогдох байгууллагууд анхааралдаа авбал зохилтой.

Эцэст нь, эцэг өвгөдийнхөө үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудад хүндэтгэлтэй хандаж, олон арга хэлбэрээр хайрлан хамгаалж, сэргээн засварлаж хойч үедээ бүрэн бүтнээр нь өвлүүлэн үлдээх явдал бол өнөөгийн монголчууд бид бүхний эрхэм үүрэг мөн болохыг уншигч танд сануулья.

INTRODUCTION

The diversity of intellectual and physical cultural heritage derived from and created by humanity through the long historic period of time is classified into tangible and intangible cultural heritage by their forms and identities. Intangible cultural heritage is defined as the practices, representations, expressions, knowledge and skills, as well as the instruments, objects, artifacts and associated cultural spaces, and tangible cultural heritage includes all other physical objects such as monuments, historic buildings, statues, museum items and others which have significant historic and artistic value to Mongolia. Tangible cultural heritage is identified as movable and immovable properties characterized by their storage, mobility, sizes and associated significance with their origination.

As stated in the 1972 UNESCO “Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage” adopted by the 17th General Conference, the “Cultural Heritage” is classified into three subcategories by its immovable distinctions as follows:

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and complex features, which are of outstanding universal value from the historic, artistic and scientific point of view
- Groups of building: groups or separate or connected buildings which, because of their architecture, homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science
- Sites: Works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view)

Mongolia is one of the richest countries with historical and cultural immovable properties, created by and derived from the nomadic people’s lifestyle of Central Asia, and transmitted from generation to generation. In 2001, Mongolia has revised its law on “Protect of Cultural Heritage” in accordance with the international cultural heritage protection standards and Mongolian Constitution of 1992. In the 3rd article of the law it states that, “...immovable properties include archeological findings such as shelter of ancient people, cultural layers of ancient settlement, a place used to be used for mining and industry, tumulus, grave, tomb, sacrificial sites, man stone, deer stone, archeological artifacts, rock paintings, rock inscriptions, ancient settlements, ancient ruins, ancient castles, ancient walls, complex of architecture, temples, monasteries, streets, squares (old and related with historical activity), apartments and buildings relevant to individuals and events significant in history, historical and cultural sites, fossils microorganisms, plants ancient animals, and paleontological sites.

State independency and culture is expressed by the cultural heritage, especially historical and cultural immovable properties. It is of utmost importance for our government to pay close attention to protect and safeguard the immovable properties of Mongolia.

Law and policies on protection of historical and cultural immovable properties: From the ancient times Mongolians have preserved and protected with respect historical and cultural heritage, created by the ancestors. People were fined with livestock for excavating and damaging ancient tumulus and tombs. Also the elders have been teaching and transmitting knowledge to younger generations about preserving and respecting the immovable historic properties. It is believed that “Those who damages the immovable historic properties inherited from their ancestors, would have bad luck, such as meeting with ghosts; lose eyesight or always having some problems” etc.

In 1921, after the People’s Revolution, state policy was formulated for protection of historical and cultural heritage. Institute of Language and Literature has developed its internal policy, that states “Institute to preserve and protect the rock inscriptions and rock paintings in Mongolia”. This policy remains as the first Mongolian act for historical and cultural protection. “Protection and Preservation Regulation for Historical and Cultural Heritage” was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. In the regulation it states that, “The historical and cultural heritage existing on Mongolian territory, shall be in possession of Mongolians”. Almost all paragraphs and articles of this

regulation adopted for immovable properties protection.

For almost 30 years since the adoption of the above policies Mongolian government didn't make any changes to it neither have adopted any new acts for historical and cultural heritage preservation. Possibly it's due to insufficient research, lack of people's awareness regarding the importance of protecting the historical and cultural heritage.

By the consent of the Presidium of People's Great Khural, the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic of Mongolia" was adopted in 1970, which was comprehensively and systematically included all cultural functioning relations and activities containing research, examination, conservation, preservation, promotion and dissemination of historical and cultural heritage created by Mongols. As a result, the awareness has risen among people by the certain degree, changed their attitude towards the cultural heritage and increased their respect and responsibility as well as their contribution on protecting and preserving it. The law was effective from 1970 to 1994, the period of time that Mongolian government has organized number of works for identifying, restoring historical and cultural immovable properties, along with discovering, registering, conserving and preserving them. Consequently, a number of activities and works were implemented on cultural heritage protection. Thus the outside world gradually started to get to know of Mongolian unique cultural heritage.

Since 1990, Mongolia has been developing democratic society. Accordingly the acts and laws were revised and combined with democratic concepts. Adopted by the State Great Khural, the cultural heritage as defined in the new constitutional law of 1992, "Mongolian people's historical and cultural heritage, science and intellectual property shall be under the State protection of Mongolia". In accordance with it, the State Great Khural adopted "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" in 1994. The law coordinated number of cultural relations combined with the concepts of democracy. And it defined the criterias of objects to be included into historical and cultural immovable properties. In 2001, after the several amendments made on "Protection Law of Historical and Cultural Properties of 1994", articles of protection of intangible cultural heritage were added and has changed to the "Protection Law of Cultural Heritage". Since 2001, the government has been enforcing "Protection Law of Cultural Heritage", in Mongolia. Cultural heritage protection and preservation is completely coordinated by this law.

Today, cultural heritage issues, particularly immovable properties matters are coordinated by some articles of the following laws, such as "Protection Law of Cultural Heritage", "Land", "Minerals", "Protected Areas", "Criminal law" etc.

Mongolia has signed in international agreements, charters and conventions for preserving and protecting the cultural heritage: "1954 UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" in 1964; "1972 UNESCO Convention for the World Cultural Heritage" in 1990; "1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property" in 1991; and "2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" in 2005.

Registration and research of historical and cultural immovable properties: The first research and examination work on immovable historical and cultural properties in Mongolia started in 1889, by Russian researcher N.M Yadrintsev at the Orkhon River Valley. Since then, for over a hundred years, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on historical and cultural immovable properties based on the archeological and ethnological theories and methods, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Hungary, Japan, France, German, China, Korea and others. As a result of those research works, researchers and experts have come to the conclusion that immovable properties of Mongolia are indeed an important part in the history and culture. Also as a result of these research works, first information and registration database system for immovable properties was created.

Registration and documentation is considered as a primary step for protection of immovable heritage properties. Main objective of the registration and documentation is to identify the current value and status of immovable properties by determining their size, form, recent condition, damages and registering and

documenting them by photo, video and hand drawings. By collecting truthful information and making the correct registrations of immovable properties is essential to increase people's contribution on cultural heritage protection, to collect detailed information on cultural heritage, to examine and control the cultural heritage evolution (to compare past and current status), and to provide the right information to public, relevant government agencies and to raise their awareness.

After the People's Revolution, immovable properties registration and documentation started in Mongolia by the internal policy of Institute of Language and Literature "Institute for registration, documentation and protection of historical and cultural heritage". In accordance with it, the Institute has organized research works in Tuv, Arkhangai, Bulgan, Uvurkhangai provinces for registration and digital documentation of the "Saridagiin Khiid", temple monastery of "Erdene Zuu" and "Baruun Khuree". Since 1935, the Prefectural Research Centers were established in every province of Mongolia, and representatives and members were appointed. Therefore huge amount of relevant information and documents on historical and cultural heritage were gathered and recovered.

At the end of 1941, under the administration of Mr. Perlee (researcher and scientist of history of Mongolian Academy of Sciences) the Institute of Language and Literature collected "Archeological information database of Mongolia" and prepared a new form for cultural heritage research materials and information. This work has taken twenty years. And the database was developed and enhanced annually with new data of the archeological excavations and research works. "Archeological information database of Mongolia" was the first registration and information database for cultural heritage, and the data of the database has been kept and saved in Hand Written format at the Institute of Archeology of Mongolian Academy of Science.

The unified system for data and information database for the registration and documentation of historical and cultural heritage was created in 1996. In 1994, the State Great Khural adopted the new "the Law for Protection of Historical and Cultural Properties" combined with new constitution. In second paragraph of this law, it states that Mongolia needs to have a systematic Registration and Information State Database for Cultural Heritage". According to this article, in 1996 Minister of Culture made his 7th order to establish a Center of Cultural Heritage, thus the establishment of the registration and information state database was included in the budget. The database received the first registration and information of historical and cultural heritage from Ministry of Culture, which was previously collected by the Ministry. According to the international general principals, we are collecting historical and cultural heritage information by three basic categories, as movable, immovable and intangible cultural heritage. When we register and document historical and cultural heritage into the database, we refer to comply with ICOMOS Principles for the Recording of Monuments, Group of Buildings and Sites, ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in 1996.

Through 1996-1999, in the framework of the creation of "Historical and Cultural Properties of Mongolia" guidebook, specialists and researchers of the Center of Cultural Heritage participated in the number of field research works and collected information on current status for immovable properties and their locality. As a result, most of the immovable properties information was collected into Registration and Information State Database of Cultural Heritage. Consequently, the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties for State, Province" was revised, and "National Project for the Protection and Conservation of Historical and Cultural Heritage" was implemented in 1998.

Today, the Institute of Archeology, Institute of Paleontology of Mongolian Academy of Science, International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, National Museum of Mongolia, Department of Archeology and Anthropology at the School of Social Science, National University of Mongolia, Department of History at Mongolian State University of Education, Department of Archeology at University of Ulaanbaatar and "Chinggis Khaan" university are making legal archeological excavations and research works, and collecting the information for immovable properties.

Historical and cultural immovable properties in protection of state and province: "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. At its second appendix, the presidium has decided

to select 15 immovable properties as the first degree state protection, 16 immovable properties as a state protection. After adopting the “Law on Protection of Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” in 1970, by the 420th resolution of 1971 by Council of Ministers of Mongolia, has adopted the “List of Protection of Historical and Cultural Heritage of People’s Republic Mongolia”, has selected 21 immovable properties for the state protection, and 106 immovable properties for provincial protection. According to this 420th decision, these immovable properties include statues built for memorial purposes of historical events and individuals, columns, and with tombs, tumulus, ancient settlements, ancient ruins, man stones, deer stones.

“List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised, according to the amendments of “Protection Law of Historical and Cultural Properties” of 1994. At the third appendix of 233rd decision, the Government of Mongolia has decided to select 93 immovable properties as a state protection, 287 immovable properties as a provincial protection, according to the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province and city Ulaanbaatar”. The list has specific rules for ancient historical and cultural properties.

In 1995-1997, the State Great Khural amended the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance”, and established new administrative units. For this reason, the need to change the name of administrative units was required for the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province”. Also the number of discovered immovable properties by the science and research organizations were required to be included in the state protection. In 1998, by the 235th decision of Government, the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised. In accordance with it, 120 immovable properties were selected for the state protection, 233 immovable properties were selected for provincial level protection.

In 2004, the UNESCO World Heritage Committee inscribed Orkhon Valley Cultural Landscape on World Heritage List, including valuable historical and cultural heritages of human history. Orkhon Valley Cultural Landscape has over 100 cultural sites and about 1350 historical and cultural immovable properties, covering area of 121,967 hectares. Orkhon Valley Cultural Landscape has number of immovable properties selected to state and provincial protection.

“The Law for Protection of Historical and Cultural Properties of 1994” has been revised and changed to “the Law for Protection of Cultural Heritage” by the State Great Khural in 2001. As a result of the past 10 years archeological excavations and research works, the number of cultural properties were discovered, and further protection was required for the preservation of those properties. In accordance with it, the “List for Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised by the government in 2008. On May 14th of 2008, the protection list has been revised by the 175th resolution of Government, and 175 immovable properties were selected as the state protection, 275 immovable properties are under province protection. 15 immovable properties are included in the state protection. 40 immovable properties are under the state protection, 57 immovable properties under province protection. And for the first time, paleontological sites were selected in the protection list of the state and province.

Protection zone of immovable properties: In Paragraph 6 of article 16, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994”, “Government has set up 0.1-3 kilometers of protection zone around the historical and cultural immovable properties, such as remains of ancient cities and settlements, buildings, architecture complexes in order to provide the integrity and safety thereof”. In accordance with this article, setting up protection zones around the immovable properties oversaw their significance on history, culture, science and classification on state protection. By the 241st resolution of Government in 1997, first protection zone was set up around ruins of Kharkhorum city, capital of Mongolian Empire, covering an area of 9.69 square kilometers.

The “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” revised and changed to “Protection law of Cultural Heritage” by the State Great Khural, in 2001. Paragraphs 6, 7, 8 of article 17, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” re-entered into “Protection Law of Cultural Heritage” and the article for measurement of surrounding areas was removed

- By the 96th decision of 2001, the protection zones were set up around the Gandantegchinlen Khiid monastery, Monastery Geser, Green Palace of Bogd Khaan, Temple of Chojjin Lama, Temple of Dambadarjaa, Temple of Dashchoilon (Wooden temples), Apartment of Chin Van Khanddorj.
- By the 71st decision of 2002, protection zones were set up around the inscribed monuments for Bilge Khan, memorial complex of Kültegin in Khashaat soum of Arkhangai province, ruins of Khar Balgas in Khotont soum of Arkhangai province, Tövkhön Monastery in Bat- Ölzii soum of Öwörkhongai province, inscriptions monument of Tonyokuk in Bayan soum of Töv province.
- By the 190th decision of 2003, the protection zones were set up around the complex of deer stone called place of Uushgiin Öwör in Burentogtokh soum of Khövsgul province, ruins of Avarga in Delgerkhaan soum of Khentii province, temple of Manzushir in Töv province, 2 stone columns of monastery Dari-Ekh in Baynzürkh district of Ulaanbaatar city.
- By the 126th decision of 2004, the protection zones were set up around the ruins of Baruun Khüree in Kharkhorin soum of Öwörkhongai province, remains of 2 temples of Khögnö Tarni in Rashaant soum of Bulgan province
- By the 70th decision of 2006, protection zones were set up around the inscriptions monument and building remains of Tsogtiin Tsagaan baishin, ruins of Khar Bukh in Dashinchilen soum of Bulgan province
- By the 123rd decision of 2006, the protection zones were set up around the Orkhon Valley Cultural Landscape as inscribed on World Heritage List, in Arkhangai, Öwörkhongai, Bulgan province
- By the 135th decision of 2009, the protection zones were set up around the paleontological sites of Ergeliin Zoon in Khatanbulag soum Dornogobi province, complex monuments of Öngöt in Altanbulag soum Töv aimag, complex monuments of Ikh Khöshhöt in Delgerkhaan soum Khentii province, complex monuments Öglögchiin Kherem, Rashaan Khad, Üzüür Tshio in Batshireet soum of Khentii province, Baldan Bereeven temple and rock paintings in Ömnödelger soum of Khentii province, complex monuments of Dund Jargalant, complex of Tsetsen Khan palaces in Kherlen soum of Khentii province, historic building called “Öndör Khorshoo” (recent Fine Art Museum) in Chingeltei District of city Ulaanbaatar, historical building of Central Committee of People’s Party and People’s Government (recent Museum of the History of Ulaanbaatar)
- By the 101st decision of 2011, the protection zone was set up around the monastery Amar bayasgalant in Baruunbüren soum of Selenge province
- By the ... decision of 2011, the protection zone was set up around the Shoroon Bumbagar of Ulaan kherem in Bayannuur soum of Bulgan province
- By the 104th decision of 2012, protection zones were set up around the Sujigtiin am in mountain Noyon in Bornuur soum of Töv province, Zuramt and Juramtyn am in mountain Noyon in Batsumber soum, complex site of Khünnü noble (Xiongnu) in Balgasan tal in Öndör-Ulaan soum of Arkhangai province

Current status and implementation of works of the protection of historical and cultural immovable properties: Many of our historical and cultural immovable properties have already been destroyed by the human activities and natural and weather decays.

Stone monuments are damaged, cracked, disintegrated by water, wind, chemical substances and bacterial damages, which penetrates pores and capillaries of stone. And natural disaster as a quake, fire, water flood, snow and dust storm has damaged stone monuments. Most of the all immovable properties in Mongolia have damaged by water and component became more porous.

Social factors, such as disrespect to culture, urbanization, economic crisis, sparse population, industrialization, illogical policy, irrational planning, religious issues, wrong conservation and protection, human improper activities are damaging historical and cultural heritages.

Recently, physical damages of immovable properties have increased substantially, due to people's worship ceremonies. When people worship, they offer and spray milk, butter oil on stones, and wrap them with silk scarf, which have resulted in destruction of these stone monuments.

Today, social behavior has developed disrespect for historical and cultural heritage, people are making illegal excavations to find profits, that also causes destruction and damage for the immovable properties. Also writing letters or drawing images and symbols on ancient rock inscriptions and rock paintings take place.

Since 1940, Mongolia has been organizing number of research and conservation works on protection of immovable properties. In 1944, monastery Erdene Zuu and temple Amarbaysgalant were conserved and restored. In 1960-1961, temple of Chojjin Lama, Green Palace of Bogd Khaan were conserved and restored as well.

In 1971, the "Agency of Academy for Research and Scheme Planning of Historical and Cultural Property" was established in the Central Architectural Institute. In 1973, the "Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property" was established under the Ministry of Culture. In 1976, both organizations had united under the name of "Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property". Since that time until 1995, the organization have conserved many architectural buildings, such as Erdene Zuu, Amarbaysgalant, Gandantegchinlen, Green Palace of Bogd Khaan, temple of Chojjin Lama, complex of Tsetsen Khan palaces, monastery of Khachin Lama, apartment of Chin Van Khanddorj, historic buildings in Altanbulag relevant to the People's Revolution etc. Also local administrations have built fences, put introduction boards near the immovable properties for protecting them.

Through 1999-2005, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was implemented, organizing a systematic conservation and preservations of historical and cultural immovable properties.

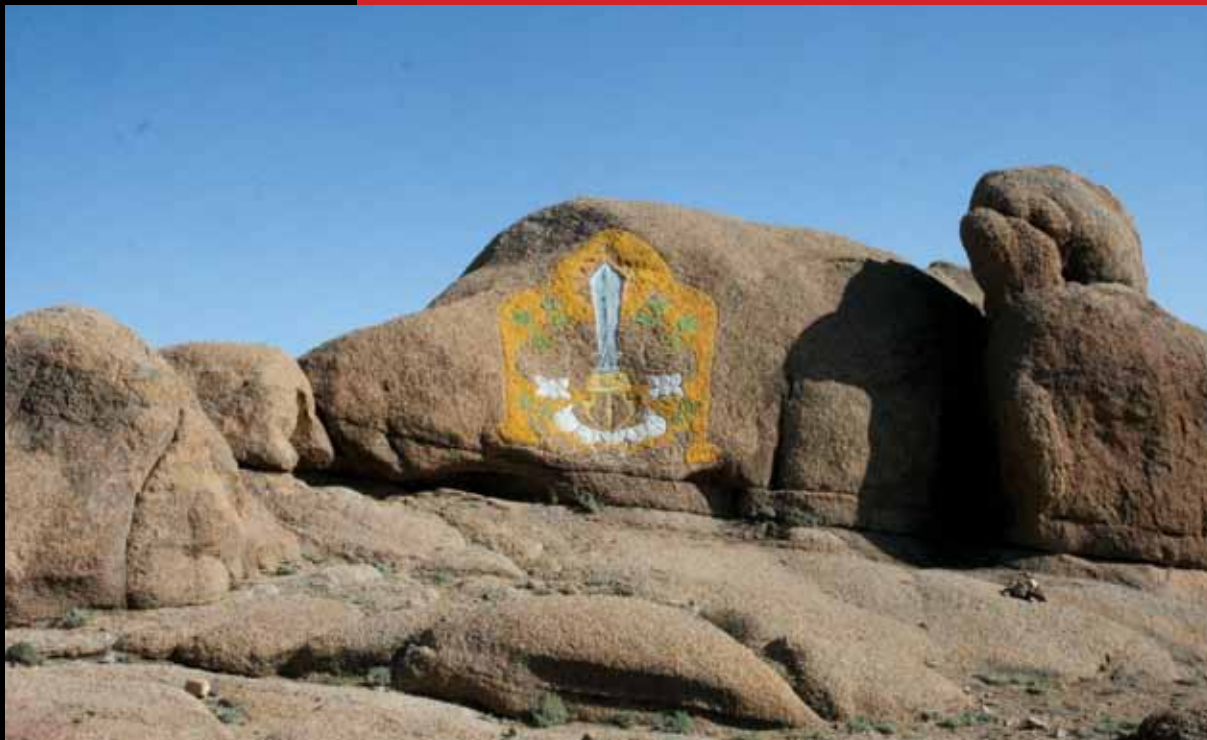
Within the framework of this project, Center of Cultural heritage and its conservators and specialists have conserved and preserved immovable properties, made copies and replicas of properties for the storage in the state fund, which are of significant historical and scientific value to Mongolians. And in the framework of this project, number of works have been implemented, such as building fences, conserving monastery and temple buildings, setting up lightening arresters etc.

In 2007, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" adopted by the 303rd decision of government, for promoting the immovable properties combined with the infrastructure and tourism, and to build capacity of conservators on cultural heritage conservation. The project is planned to be implemented from 2008 till 2015. The work has started. .

Mongolian government is implementing number of works on protection of historical and cultural immovable properties, but it was being destroyed and damaged by the improper activities of people. To stop and prevent this illegal activities on historical and cultural immovable properties, the support of local people is essential.

In the end, we should always remember that our main priority and responsibility is to respect and protect our historical and cultural heritage and pass it on to the future generations.

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

ГОВЬСҮМБЭР АЙМАГ

ГОВЬСҮМБЭР АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ТУХАЙ

Говьсүмбэр аймгийн товч танилцуулга. Говьсүмбэр аймаг нь Монгол орны төвийн бүсийн зүүн өмнөд хэсэгт хойд талаараа Төв аймгийн Баянцагаан, Баян, Баянжаргалан сумдтай, зүүн хойд, зүүн талаараа Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан, Дархан сумдтай, баруун болон баруун урд талаараа Дундговь аймгийн Баянжаргалан, Цагаандэлгэр, Говь-Угтаал сумдтай, урд хэсгээрээ Дорноговь аймгийн Даланжаргалан сумтай тус тус хиллэн 5.5 мян.км² газар нутаг эзлэн оршдог. Аймгийн төв Чойр хот нь Улаанбаатар хотоос зүүн өмнө зүгт 223 км зайтай.

Говьсүмбэр аймгийн газар нутаг нь Ардын хувьсгалаас өмнө Халхын Сэцэн хан аймгийн Боржигон цэцэн вангийн хошуунд, 1923 оноос Хан Хэнтий уулын аймгийн Оцол Сансар уулын хошуунд тус тус харьяалагдаж байжээ. 1931 оны УБХ-ын 5 дугаар хурлын тогтоолоор Төв аймгийн харьяанд Говьсүмбэр сум нэртэйгээр байгуулагдсан бөгөөд 1956 оноос Дорноговь аймгийн харьяанд орж Сүмбэр сум нэртэй болжээ. УБХ-ын 1991 оны 46 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Сүмбэр сум, Шивээговь хороо, Улаанбаатар хотын Баянтал хороог нэгтгэн улсын зэрэглэлтэй Чойр хотыг байгуулжээ. Харин УИХ-ын 1994 оны 32 дугаар тогтоолоор Чойр хотын хилийн цэсээр Говьсүмбэр аймгийг байгуулж 3 сум харьяалуулсан байна.

Өнөөдөр Говьсүмбэр аймаг Сүмбэр, Шивээговь, Баянтал гэсэн засаг захиргааны 3 сум, 10 багтай байна. Тус аймагт халх ястан зонхилсон 13239 /2010 оны жилийн эцсийн байдлаар/ ард иргэд оршин сууж амьдарч байна.

Говьсүмбэр аймгийн газар нутаг нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, өвлийн дундаж температур нь -32°C - -37.°C, зуны дундаж температур +25°C - +30°C, жилд дунджаар 200-250 мм хур тунадас унадаг. Аймгийн нутаг дэвсгэрийн ихэнх хэсгийг говь, тал хээр эзэлдэг боловч нутгийн зүүн хэсэгт нутгийнхны олон үе дамжин тахиж ирсэн Чойрын богд гэх олон салбар уулстай томоохон уул оршдог. Аймгийн нутагт томоохон гол мөрөн байхгүй боловч усны ундрага багатай хэд хэдэн гол, горхи байдаг. Мөн нутгийн зүүн хойд хилийг даган Хэрлэн гол урсдаг байна.

Говьсүмбэр аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай тойм. Говьсүмбэр аймгийн нутаг нь Эзэн богд Чингис хааны дээд өвөг Бодончир мунхаг дээдэстэй боржигон ард олны идээшиж нутаглан ирсэн өлгий, Хэрлэн голын савд хамаарах говь, хангай хосолсон сайхан нутаг юм. Тус бүс нутагт түүхийн олон үед холбогдох сонирхол татам дурсгалууд олноороо оршдог бөгөөд тэдгээр нь эртнээс дотоод, гадаадын судлаачдын анхаарлыг татсаар ирсэн байдаг.

1928 онд өнөөгийн Сансар уулын орчимд байсан нэгэн хүн чулууны гэрэл зургийг Судар бичгийн хүрээлэнгээс ЗХУ-ын ШУА-д явуулж байжээ. Энэхүү хүн чулуун хөшөөг 1930-аад оны үед Буриад эрдэмтэн Ж.Цэвээн тэр үед утасны хороонд ажиллаж байсан Цэндсүрэн гэгч хүнээр нийслэлд авчруулж уг хөшөөний гэдсэн дээгүүр сийлсэн түрэг бичээсийг хуулан авч 1933 онд ЗХУ-ын түрэг судлаач эрдэмтэн Е.С.Маловын нэр дээр илгээжээ. Е.С.Малов дээрх хуулга дээр үндэслэн бичээсийг тайлан уншсан ажлынхаа үр дүнг 1936 онд хэвлүүлсэн байна. Энэ ажлаас хойш 30-аад жилийн турш уг бичээс судалгааны эргэлтэд ороогүй байна. Харин 1962 онд уг хүн чулууны бичээсийг Польшийн эрдэмтэн Э.Триярский, 1968 онд академич Б.Ренчин, 1970-аад оны үед ЗХУ-ын эрдэмтэн С.Г.Кляшторный нар давтан судалсаар утгыг нь тэнхрүүлэн уншжээ. Тэдний судалгааны үр дүнгээр бол уг бичээст: “

... улс /намайг/ илгээв. Үг нь очиж...

Елтирис хагаанаас

Тун-Билгэ

Тун-иегэн-иркин

Долоон ах бүү салтугай

Тоньюкук би .. илгээв .. /урьдчилан хэлсэн ёсоор/ гэр билчээрт минь” .. гэж уншжээ.

Энэхүү Чойрын бичээс бол Говьсүмбэр аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаас хамгийн анх, хамгийн их судалгааны эргэлтэд орж нийтэд танигдсан дурсгал болно.

Тус бүс нутгаас Чойрын бичээсийн хэмжээнд хүртэл судлагдаагүй боловч ямагт судлаачдын

анхаарлыг татаж байдаг дурсгал бол Зараагийн зүүн өврийн хүн чулуун хөшөө юм. Уг дурсгалыг анх 1988 онд Зөвлөлтийн эрдэмтэн В.Е.Войтов, Монголын археологич Д.Баяр нар илрүүлэн олж тодорхойлолт бичин гар зураг, гэрэл зургаар баримтжуулжээ. Энэхүү хүн чулуун хөшөөний онцлог нь Монголын төв нутагт буй Түрэгийн үеийн хүн чулуун хөшөөдөөс хэмжээний хувьд хамгийн өндөрт тооцогдох дурсгал болохынхоо хувьд түүх, соёл, шинжлэх ухаан, танин мэдэхүйн чухал ач холбогдолтой дурсгалд тооцогддог юм.

Зараагийн зүүн өврийн хүн чулуун хөшөө, түүний орчмын дурсгалыг 1998 онд Г.Гонгоржав, Г.Энхбат нар “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” толь бичгийн хэрэглэгдэхүүн цуглуулахаар явж байхдаа давтан үзэж тодорхойлон баримтжуулсан байна. Тэдний баримтжуулсан гэрэл зураг, дүрс бичлэг эдүгээ Соёлын өвийн УНБМС-д хадгалагдаж буй.

Сүүлийн жилүүдэд Говьсүмбэр аймгийн нутагт археологийн болон палеонтологийн судалгааны экспедицүүд өргөн хэмжээний хайгуул судалгааны ажил хийж олон тооны түүх, соёлын дурсгалуудыг илрүүлэн олж судалж байна.

Говьсүмбэр аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын тухай. Монгол нутагт буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах чиглэлээр гарсан анхны эрх зүйн баримт бичиг бол 1941 онд УБХ-аас баталсан “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийн улсын хамгаалалтын жагсаалт юм. Энэхүү жагсаалтад Говьсүмбэр аймагт хамаарах ямар нэг дурсгал ороогүй байдаг. Мөн 1971 онд батлагдсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-д ямар нэг дурсгал ороогүй байна. Харин Сүмбэр сумын нутаг Дорноговь аймгийн харьяанд байсан үед буюу 1980 онд Дорноговь аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 51 дүгээр тогтоолоор өнөөгийн Говьсүмбэр аймгийн Сүмбэр сумын нутагт буй Зараагийн зүүн өврийн хүн чулуун хөшөөг сумын хамгаалалтад байх дурсгалт зүйлийн жагсаалтад оруулсан байдаг ажээ.

Монгол улсын Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-д Говьсүмбэр аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад орсон дурсгал байхгүй харин аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад:

- Сүмбэр сумын нутагт орших Чойрын хийдийн туурь
- Сүмбэр сумын Зараагийн зүүн өвөрт орших хүн чулуунууд гэсэн 2 дурсгалыг оруулсан байна.

Дээрх хоёр дурсгал нь Монгол улсын Засгийн газрын 1998 оны 235 дугаар тогтоол, 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор тус тус батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-д мөн л дээрх нэрээрээ орсон байна. Дээр дурдсан тогтоол шийдвэрүүд нь Говьсүмбэр аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах талаар авч хэрэгжүүлсэн улсын болоод орон нутгийн бодлогын чухал баримт бичгүүд юм.

2009 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай: Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2009 оны 10 дугаар сарын 20-ноос 10 дугаар сарын 23-ныг хүртэлх хугацаанд Говьсүмбэр аймгийн нутагт ажиллалаа. Тус баг аймгийн нутагт нийт 360 орчим км аялан 17 дурсгалт газрын 172 нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 657 дижитал гэрэл зураг, 28 ширхэг негатив хальсны зураг, 1 гар зураг, 31 минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжуулсан байна.

Говьсүмбэр аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад хээрийн шинжилгээний багийн жолоочоор ажилласан Б.Эрдэнэчимэгт болон тухай бүр туслан дэмжиж хамтран ажилласан аймгийн ЗДТГ, Музей хамт олон, малчид, ард иргэддээ баярласан талархаснаа илэрхийлье.

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN GOVISÜMBER PROVINCE

Introduction of Govisüंबर province. Govisüंबर province is located in east part of central region of Mongolia, bordering with the Bayantsagaan, Bayan, Bayanjargalan soums of Töv province to the north, with Delgerkhaan, Darkhan soums of Khentii province to the north and northeast, with the Bayanjargalan, Tsagaandelger, Govi-Ugtaal soums of Dundgovi province to the west and southwest, with the Dalanjargalan soum of Dornogovi province to the south, covering 5.5 thousand sq kms. Choir is capital of Govisüंबर, located 223 kms from Ulaanbaatar city.

Prior to the People's Revolution, the territory of Govisüंबर province was a part of Borjigon tsetsen vangiin khoshuu of Khalkhiin Setsen Khan aimag (province). Since 1923, the province was belonged to the Otsol Sansar khoshuu of Khan Khentii mountain province. By the 5th decision of the Presidium of State Baga Khural of 1931, the Govisüंबर soum was established as part of Töv province and in 1956 it was transferred to Dornogovi province and called as Süंबर soum. After unification of Süंबर soum, Shiveegovi khoroo and Bayantal khoroo of Ulaanbaatar, the Choir city was established by the 46th decision of the Presidium of State Baga Khural of 1991. By the 32nd decision of State Ikh Khural of 1994, the province Govisüंबर was established within the border line of Choir city, with 3 soums.

Today, Govisüंबर province has 10 baghs (smallest administrative unit), 3soums (small administrative unit) Süंबर, Shiveegovi and Bayantal. It has a population of 13239 /population census of 2010/, having predominance of khalkh ethnic groups.

Govisüंबर has an extreme continental climate with long, cold winters and short summers. The average winter temperature falls between -32°C and -37°C. In summer it rises between +25°C and +30°C. The average rainfall can be between 200 mm and 250 mm. Most of the territory is gobi and steppe, but branches of mountain Choiriin bogd is located in the east, which have worshipped and sacrificed by locals for long time. The province does not have biggest rivers and lakes but there flows several small rivers in territory. In addition, the river Kherlen flows along to northeast border of territory.

Research and registration work on immovable properties of Govisüंबर province: On the one hand the province Govisüंबर is cradle of borjigon ethnic group descended from Bodonchir munkhag ancestor of Chingis khaan, on the other hand its territory belong to basin to river Kherlen. A number of interesting immovable properties are existed in this region, which belong to periods of history and since the ancient time foreign and domestic scholars have paid their attention to these properties.

In 1928, the Institute of Language and Literature, Mongolia has sent photo of man stone to the Soviet Academy of Sciences, which located around of mountain Sansar. In 1930's, the Buriyat scholar J.Tseveen has copied the Turkish inscription carved on upper part of man stone and in 1933, sent that copy to the Soviet scholar, turkeologist E.S Malov. Based on that copy, the Soviet scholar, turkeologist E.S Malov has deciphered the inscription and his decipherment outcome has published in 1936. Since then, that inscription studies have been disrupted over 30 years. In 1962, Poland scholar E.Triyarski, in 1968 Mongolian academician B.Rinchen, in 1970's Soviet scholar S.G.Klyashtornoy have re-examined and deciphered the inscription. The inscription has deciphered as following;

... uls /namaig/ ilgeev. Üg ni ochij...
Eltiris khagaanaas
Tun-Bilge
Tun-iegen-irkin
Doloon akh büü saltugai
Toniyukuk bi .. ilgeev .. /uridchilan khelsen yosoor/ ger bilcheert mini" ..

The inscription of Choir was first and most examined from other historical and cultural immovable properties of Govisüंबर province.

However, the man stone at eastern side of mountain Zaraa has not examined similar with Choir inscription, scholars and examiners are always paid their attention to this man stone. In 1988, the

Soviet scholar V.E Voitov and Mongolian archeologist D.Bayar have first discovered this man stone and made comprehensive identification defining with scientific points, documenting with photos and hand drawings. The main characteristic of this man stone is taller than other Turkish man stones located at territory of Mongolia, as well as, which has great significant on history, culture and science.

In 1998, in the framework of the creation of guidebook “Historical and Cultural Properties of Mongolia” the research team including G.Gongorjav and G.Enkhbat worked in Govisumber province, and have discovered and registered number of immovable properties and documented them by hand drawings, video recordings and photos. Today these research materials are kept in a registration and information state fund of cultural heritage.

In the recent years, several archeological and paleontological expeditions have been carrying out excavations and surveys in territory of Govisumber province and discovered numerous historical and cultural properties.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Govisumber province. The state protection list of “Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties” is first legal document for protection of historical and cultural immovable properties, which was adopted by Presidium of State Baga Khural, in 1941. None of the immovable properties of Govisumber province were included in this list. As well as, none of immovable properties of Govisumber province were included in the “List for Protection of Historical and Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” adopted by 1971. But in 1980, the man stone located at east of mountain Zaraa in Sumber soum of Govisumber province or old Sumber soum of Dornogovi province has selected into local protection by the 51st decision of Executive Administration of People Deputy Conference of Dornogovi Province.

In 1994, the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city” was adopted by 233rd decision of government. According to this list, following 2 immovable properties of Govisumber province were included in the province protection;

- Ruin of monastery Choir located at Sumber soum
- Man stones at eastern side of mountain Zaraa in Sumber soum

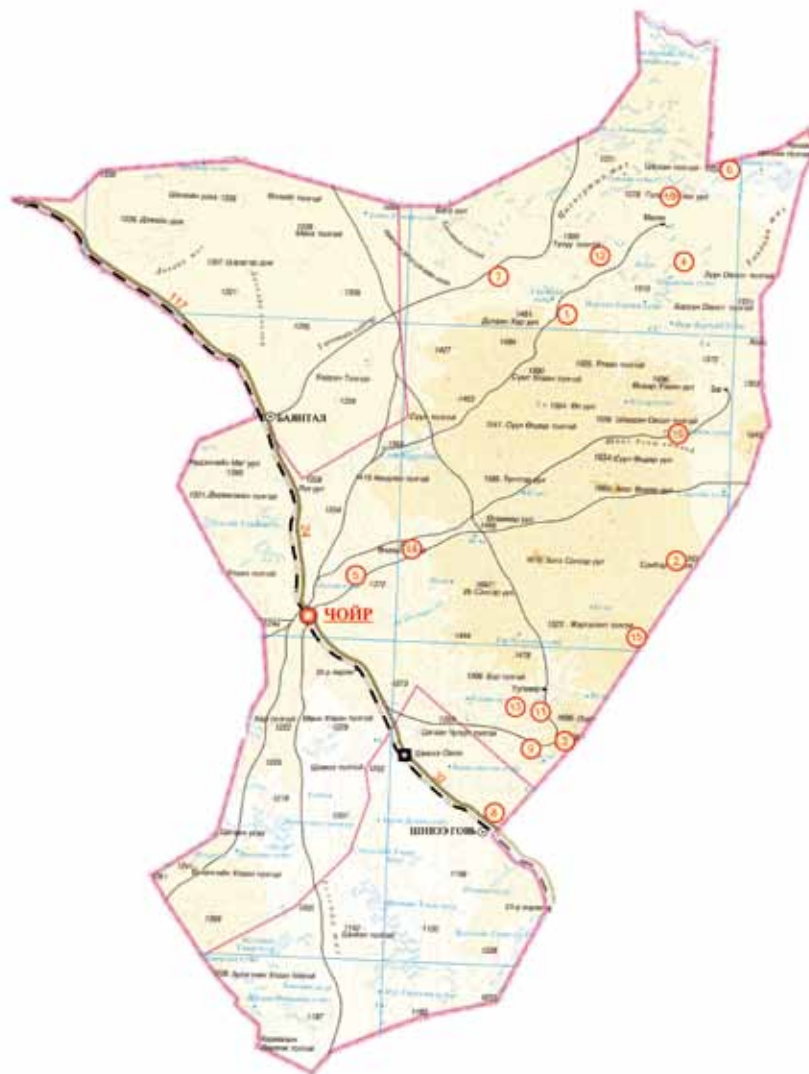
Above two immovable properties were included in the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province, city Ulaanbaatar” adopted by 235th decision /1998/ and 175th decision /2008/ of government. Above mentioned decisions are important documents of state and local policies, which implemented for protection of historical and cultural properties in territory Govisumber province.

Inventory and registration of immovable properties in 2009: In the framework of the registration and documentation work, a team consisting from specialists and experts of the Center of Cultural Heritage has worked in Govisumber province from 20th October to 23rd October of 2009. The team has registered newly and by repeated numbers total of 172 immovable properties at 17 historical sites and documented them by 657 digital photos, 28 photo films, 1 hand drawings, 31 minutes videotaping.

We would like to thank all the people who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Govisumber province. We want to thank the driver B.Erdenchimeg and all employees of the Museum, Cultural center, Administration, related organizations, herders and the people of Govisumber province.

Говьсүмбэр аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

1. Ар Дэлгэр уулын булш, хиргисүүр
2. Бадамт уулын хиргисүүр
3. Дагвасүндэл бурханы хөрөг
4. Дарцагтын дөрвөлжин булш
5. Дэрсэн усны Хөшөөт толгойн дөрвөлжин булш
6. Зараа булангийн дөрвөлжин булш
7. Зараагийн зүүн өврийн хүн чулуун хөшөө, зэл чулуу
8. Замын хажуугийн булш
9. Зүүн Чойрын хийдийн туйр
10. Малах уулын булш
11. Мухарын амны хиргисүүр, зэл чулуу
12. Нарийн ухаагийн тахилын онгон
13. Уулзварын голын булш, хиргисүүр
14. Хөшөөтийн Хар өндрийн булш, хиргисүүр
15. Чойр уулын зүүн бэлийн булш, хиргисүүр
16. Шар хадны булш, хиргисүүр

1. Ар Дэлгэр уулын булш, хиргисүүр

Аймгийн төвөөс зүүн хойш 50-иад км-т орших Ар Дэлгэр уулын энгэр бэлээр 10 гаруй дөрвөлжин булш, 3 хиргисүүр бий. Эндхийн зарим хиргисүүрийг ойрын үед хүмүүс ухаж сүйтгэсэн байв.

Ар Дэлгэр уулын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Ар Дэлгэр уулын хиргисүүр (урдаас)

2. Бадамт уулын хиргисүүр

Аймгийн төвөөс зүүн хойш 40 орчим км-т, Сансар уулын зүүн талын салбар уулын нэг болох Бадамт хэмээх уулын баруун хормойд дугуй хүрээтэй 1 том хиргисүүр бий.

Бадамт уулын хиргисүүр (баруун урдаас)

3. Дагвасүндэл бурханы хөрөг

Аймгийн төвөөс зүүн урагш 35 орчим км, Оцол Сансар хайрханы баруун урд энгэрт орших нэгэн хадны баруун тийш харсан тэгш гадаргуу дээр Очирваань бурханы хөрөг бий. Нутгийнхан уг зургийг “Дагвасүндэл” бурхан гэж нэрийдэн айл гэрийнхээ ноён нурууг даатган шүтэж ирсэн ажээ.

Дагвасүндэл бурханы хөрөг

Дагвасүндэл бурханы хөрөгтэй хад (баруунаас)

4. Дарцагтын дөрвөлжин булш

Аймгийн төвөөс зүүн хойш 93 орчим км, Зараа булангийн зүүн урд талд орших Дарцагт гэх газар ганц дөрвөлжин булш бий.

Дарцагтын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

5. Дэрсэн усны Хөшөөт толгойн дөрвөлжин булш

Аймгийн төвөөс зүүн хойш 15 орчим км, Уулын хоолойн баруун хойд хөндий, Дэрсэн усны “Хөшөөт толгой” гэх газар 2 буландаа хөшөө чулуутай нэг дөрвөлжин булш бий.

Дэрсэн усны Хөшөөт толгойн дөрвөлжин булш (урдаас)

Дэрсэн усны Хөшөөт толгойн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

6. Зараа булангийн дөрвөлжин булш

Аймгийн төвөөс зүүн хойш 95 орчим км, Хэрлэн голын урд эрэг, Зараа булан гэдэг газар Улаанбаатар хотоос Сүхбаатар аймаг руу явдаг шороон замын дэргэд байх нэгэн жижиг овооны ойр орчмоор уртрагийн дагуу цуварсан 10-аад дөрвөлжин булш бий.

Зараа булангийн дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Зараа булангийн дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Зараа булангийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

7. Зараагийн зүүн өврийн хүн чулуун хөшөө, зэл чулууд

Аймгийн төвөөс зүүн хойш 45 орчим км, Бага Сансар уулын хойд хөндий, Зараагийн зүүн өвөр гэх газар эртний Түрэгийн үеийн тахилын онгон бий. Энд баруун урагш хазайсан нэг хүн чулуу, цэцгэн хээ бүхий тахилын онгоны хавтан чулуу болон зүүн тийш цуварсан зэл чулууд байдаг.

Зараагийн зүүн өврийн тахилын онгоны хавтан чулуу

Зараагийн зүүн өврийн хүн чулуун хөшөөт тахилын онгон (урдаас)

Зараагийн зүүн өврийн хүн чулуун хөшөөний нүүрний хэсэг

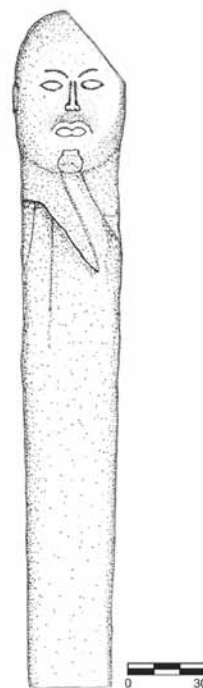
Зараагийн зүүн өврийн тахилын онгоны зэл чулуу (баруун урдаас)

8. Замын хажуугийн булш

Аймгийн төвөөс зүүн урагш 30 орчим км, Шивээговь сумын төвөөс зүүн тийш 6-7 км орчим зайд, Чойроос Сайншанд ордог замын дэргэд нэг булш бий.

Замын хажуугийн булш (баруун урдаас)

Зараагийн зүүн өврийн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Зүүн Чойрын хийдийн туйр (баруун урдаас)

Зүүн Чойрын хийдийн ойролцоох хадан дээрх бичээс

9. Зүүн Чойрын хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн урагш 40 орчим км, Чойр уулын баруун урд бэлд хуурайн сайрын хойд энгэрт Зүүн Чойрын хийдийн туйр бий. Хийдийн туйрин дээр барилгын шавар, модон эдлэлийн хагархай, ахуйн сав суулга, төмөр эдлэлийн хэсгүүд хөглөрөх ажээ. Мөн хийдийн туйрины ойроцоох хад чулуун дээр бурханы хөрөг болон монгол, төвд үсгээр бичсэн маань, ерөөлийн холбогдолтой бичээсүүд олон бий.

Зүүн Чойрын хийдийн туйрин дээрх ваарны хагархай

Зүүн Чойрын хийдийн ойролцоох хадан дээрх илд

10. Малах уулын булш

Аймгийн төвөөс зүүн хойш 75 орчим км, Малахын каракул хонины фермийн хойд талд орших геодизийн антентай багавтар нүцгэн уулыг Голын Малах гэнэ. Энэ уулын энгэрээр дөрвөлжин, дугуй нийлсэн 30-аад булш бий.

Малах уулын булш (урдаас)

Малах уулын булш (баруун урдаас)

11. Мухарын амны хиргисүүр, зэл чулуу

Аймгийн төвөөс зүүн урагш 43 орчим км-т, Чойр уулын баруун хойд дор, Мухарын ам гэх газар цөөнгүй хиргисүүр, 1 эгнээ зэл чулууд бий.

Мухарын амны зэл чулуу (баруун урдаас)

Мухарын амны хиргисүүр (баруун урдаас)

12. Нарийн ухаагийн тахилын онгон

Аймгийн төвөөс зүүн хойш 50 орчим км, Сэртэн уулын зүүн хойд хөндий, Нарийн ухаа гэх газар голдоо хөшөө чулуутай тахилын онгон бий.

Нарийн ухаагийн тахилын онгон (зүүн урдаас)

Нарийн ухаагийн тахилын онгон (баруун урдаас)

13. Уулзварын голын булш, хиргисүүр, зэл чулууд

Аймгийн төвөөс зүүн тийш 40 орчим км, хүүхдийн Сансар зуслангийн орчмоос эхлэн Уулзварын голын хөндийг даган олон тооны булш, хиргисүүр болон хэд хэдэн зэл чулууд бий.

Уулзварын голын хиргисүүр (зүүн хойноос)

Уулзварын голын зэл чулууд (зүүн урдаас)

Уулзварын голын дөрвөлжин булш (урдаас)

14. Хөшөөтийн Хар өндрийн булш, хиргисүүр

Аймгийн төвөөс зүүн хойш 16 орчим км, Хөшөөтийн Хар өндөр гэх хадтай жижгэвтэр уулын зүүн урд бэлд 10-аад булш, тахилын байгууламж, 1 хиргисүүр бий.

Хөшөөтийн Хар өндрийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Хөшөөтийн Хар өндрийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

15. Чойр уулын зүүн бэлийн булш, хиргисүүр

Аймгийн төвөөс зүүн тийш 70 орчим км, Чойрын Богд уулын зүүн энгэр бэлээр хэмжээ, хэлбэрийн хувьд харилцан адилгүй олон тооны булш, хиргисүүр бий.

Чойр уулын зүүн бэлийн хиргисүүр (зүүнээс)

Чойр уулын зүүн бэлийн дөрвөлжин булш (урдаас)

16. Шар хадны булш, хиргисүүр

Аймгийн төвөөс зүүн хойш 40 орчим км, Шар хад гэх өндөр уулын зүүн бэлд жалгын баруун эрэг дээр 1 булш, замын хажууд дугуй хүрээтэй 1 хиргисүүр бий.

Шар хадны хиргисүүр (хойноос)

Шар хадны хиргисүүр (зүүнээс)

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

ДАРХАН-УУЛ АЙМАГ

ДАРХАН-УУЛ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ТУХАЙ

Дархан-Уул аймгийн товч танилцуулга. Дархан-Уул аймаг нь Монгол улсын умард хэсэгт Сэлэнгэ аймгийн төв дунд 327,5 мян га газар нутаг эзлэн оршдог. Аймгийн төв Дархан хот нь Улаанбаатар хотоос баруун хойш 220 км зайтай.

Дархан-Уул аймгийн газар нутаг нь Ардын хувсгалаас өмнө Халхын Түшээт хан аймгийн Эрдэнэ вангийн хошуунд, 1923 оноос Богд хан уулын аймгийн Ноён хан, Зүүнбүрэн хан уулын хошуунд тус тус харьяалагдаж байжээ. 1931 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 5 дугаар тогтоолоор Сэлэнгэ аймгийг “Тариалангийн аймаг” нэртэйгээр байгуулахад харьяанд нь Дархан сум нэртэйгээр оржээ. АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1962 оны 152 дугаар зарлигаар Давхарын төмөр замын өртөө, барилгын түүхийн эдийн ордуудыг түшиглүүлэн Дархан хотыг анх байгуулжээ. Тус хотыг УИХ-ын 1994 оны 32 дугаар тогтоолоор Дархан-Уул аймаг болгон өөрчлөн зохион байгуулсан байна.

Өнөөдөр Дархан-Уул аймаг нь Дархан, Орхон, Хонгор, Шарынгол гэсэн засаг захиргааны 4 сум 24 багтай. Тус аймагт халх, дөрвөд, буриад зэрэг монголын олон ястнуудаас бүрдсэн 93.1 мянган ард иргэд оршин сууж амьдарч байна.

Дархан-Уул аймгийн газар нутаг нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, өвлийн дундаж температур -21°C - -23°C , зуны дундаж температур $+14^{\circ}\text{C}$ - $+18^{\circ}\text{C}$, жилд дунджаар 250-450 мм хур тунадас унадаг. Аймгийн нутаг дэвсгэрийн ихэнх хувийг тайгын цэвдэгт, намгийн цэвдэгт, хар шороо, хар хүрэн, нимгэн хар шороо, татмын, элсэрхэг, хээрийн хүрэн хөрс зонхилсон талархаг газрын гадарга эзлэнэ. Аймгийн нутаг дээгүүр Хараа, Ерөө, Зулзага, Орхон, Хүйтэн, Хавчуу, Шарын гол зэрэг Монгол орны томоохон гол мөрөн урсдаг. Нутгийн зүүн хэсэгт Хан Хэнтийн нурууны салбар уулс бий. Дархан-Уул аймгийн нутагт томоохон нуур байхгүй ч Дардан Цагаан, Дардан, Булангийн гэх мэт талбай багатай цөөн нуур, цөөрөм бий.

Дархан-Уул аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай тойм. Дархан-Уул аймаг нь газар нутаг багатай боловч Монгол орны томоохон гол мөрний ай савд багтдаг, хүн аж төрөхөд таатай бүс нутгийг эзлэн оршдог тул эртний нүүдэлчдийн үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалаар арвин баялаг аймаг юм.

1980 онд МЗТСХЭ-ийн Хүрэл, төмөр зэвсгийн дурсгал судлах анги өнөөгийн Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумын нутаг, Буурал уулын өврөөс Хүннүгийн үеийн болон Монгол гүрний үед холбогдох 27 булш илрүүлэн олж 8 хүннү, 2 монгол булшийг нь малтан судалжээ. Улмаар 1981 онд 2, 1982 онд 7, 1984 онд 9 нийт 18 монгол булшийг малтсан байна. Уг судалгааны ажлын үр дүнд цэцгэн хээ бүхий тагтай мөнгөн сав, шонхор шувуу дүрсэлсэн алт шармал бүсний чимэг, сувд шигтгэсэн алтан гархи болон олон тооны гоёл чимэглэл, зэр зэвсгийн холбогдолтой олдворууд олджээ.

1980 онд МЗТСХЭ-ийн Бичээс судлалын анги тус аймгийн Хонгор сумын нутагт орших Хүйтэний голын зосон зураг, монгол, дөрвөлжин бичээсийг илрүүлэн олж 1986, 1997 онуудад давтан судалжээ. Дээрх судлаачдын судалгааны үр дүнд уг бичээсүүд нь XIII зууны сүүл, XIV зууны эхэн хагаст тохиосон аль нэг “тахиа жилд” үйлдсэн болохыг тогтоосон байна. Хүйтэний голын дөрвөлжин бичиг нь хэмжээ, утга өгүүлэмжээрээ монгол нутгаас олноор байгаа энэ төрлийн бичгийн дурсгалын тэргүүн зэрэгт үнэлэгддэг юм.

Дархан-Уул аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын тухай. Монгол нутагт буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах чиглэлээр гарсан анхны эрх зүйн баримт бичиг болох “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийн улсын хамгаалалтын жагсаалтад Дархан-Уул аймагт хамаарах ямар нэг дурсгал ороогүй байдаг. Харин 1971 онд батлагдсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ын орон нутгийн хамгаалалтад тус аймгийн нутагт харьяалагдаж буй Хүйтэний голын хадны сүг дүрс гэсэн дурсгал Сэлэнгэ аймгийн нэрээр орсон байна.

Монгол улсын Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор хуучин СнЗ-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолыг шинэчлэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр баталжээ. Энэ жагсаалтанд Дархан-Уул аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад Орхон сумын Цант гэдэг газар орших эртний хотын туйрыг, аймгийн хамгаалалтад:

- Хонгор сумын нутагт орших сүг, зураг, бичээстэй хад
- Хуучин Дарханы зүүнтэй орших Хүйтэнт гэгдэх зосон бичигтэй хад ... гэсэн 2 дурсгалыг тус тус оруулжээ.

1995-1998 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж шинээр аймаг, сум байгуулсан, археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд хамгаалалтад оруулах шаардлагатай дурсгалууд шинээр илэрч олдсон зэрэг шалтгааны улмаас 1994 онд баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэх шаардлага урган гарч ирсэн байна. Энэ шаардлагыг харгалзан Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор уг жагсаалтыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад Дархан-Уул аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад мөн л Орхон сумын Цант гэдэг газар орших эртний хотын туйрыг, аймгийн хамгаалалтад:

- Орхон сумын Шарын голын хойд хөндий, Цагаан нуурын орчимд орших зосон зурагтай хад
- Хонгор сумын нутагт орших сүг, зураг, бичээстэй хад
- Хуучин Дарханы зүүнтэй орших Хүйтэнт гэгдэх зосон бичигтэй хад ... гэсэн 3 дурсгалыг тус тус оруулжээ.

Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг сүүлийн 10 гаруй жилийн туршид шинээр илэрч олдсон олон арван дурсгалаар баяжуулан шинэчлэн баталсан юм. Дархан-Уул аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас уг жагсаалтын улсын хамгаалалтад:

- Орхон сумын Цант гэдэг газар орших эртний хотын туурь
- Хонгор сумын Буурал ууланд орших эртний булшнууд
- Орхон сумын Хүйтэний голын хадны зосон зураг, бичээс ... гэсэн 3 дурсгалыг,

аймгийн хамгаалалтад:

- Орхон сумын Шарын голын хөндий Цагааннуурын хойно орших хадны зосон зураг
- Хонгор сумын Хонгор гэдэг газар орших хадны зураг, бичээс ... гэсэн 2 дурсгалыг тус тус хамгаалалтад авчээ.

Дээр дурдсан тогтоолуудад Дархан-Уул аймгийн нэрээр орсон Цантын эртний хотын туйр нь Сэлэнгэ аймгийн Орхон сумын нутагт, Шарын голын хөндий, Цагааннуурын хойно орших хадны зосон зураг нь Сэлэнгэ аймгийн Жавхланта сумын нутагт тус тус харьяалагддаг аж. Мөн Хонгор сумын нутагт орших сүг зураг, бичээстэй хад гэсэн нэртэй дурсгал одоогоор олдоогүй байгаагаас үзвэл энэ дурсгалыг Хүйтэний голын зосон зураг бичээстэй хадтай андуурч давхардуулан бичсэн бололтой байдаг. Дархан-Уул аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаас улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтад оруулахдаа дурсгалуудын оршин буй газар орны нэрийг сайтар нягтлаагүйн улмаас хэд хэдэн удаагийн тогтоолд буруу зөрүү нэрээр оржээ. Энэ мэт алдааг цаг алдалгүй засах хэрэгтэй юм. Цаашид тус аймгийн нутаг дэвсгэрээс түүх, соёл, шинжлэх ухаан, танин мэдэхүйн ач холбогдолтой олон арван дурсгал шинээр олдож төрийн хамгаалалтад орох нь эргэлзээгүй билээ.

2010 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай. Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2010 оны 06 дугаар сарын 20-ноос 06 дугаар сарын 23-ныг хүртэлх хугацаанд Дархан-Уул аймгийн нутагт ажиллалаа. Бид тус аймгийн нутагт нийт 460 орчим км зам туулан 19 дурсгалт газрын 148 нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 861 дижитал гэрэл зураг, 36 ширхэг негатив хальсны зураг, 50 орчим минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжууллаа.

Дархан-Уул аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад жолоочоор ажилласан Ц.Батсуурь болон тухай бүр туслан дэмжиж байсан аймгийн ЗДТГ, музей хамт олон, малчид, ард иргэддээ баярласан талархаснаа илэрхийлье.

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN DARKHAN-UUL PROVINCE

Introduction of Darkhan-Uul province. Darkhan-Uul province is located center part of Selenge province, north of Mongolia, covering 327.5 thousand sq kms. Darkhan is capital of Darkhan-Uul province, located 220 kms northwest from Ulaanbaatar city.

Prior to the People's Revolution, the territory of Darkhan-Uul province was a part of Erdene vangiin khoshuu of Khalkhiin Tüsheet Khan aimag (province). Since 1923, the province was belonged to the Noyon khan and Züünbüren khan uuliin khoshuu of Bogd khan mountain province. Recent province or old Darkhan soum was transferred to the Selenge province, when established in 1931 as name of "Tarialangiin aimag" by the decision of the 5th conference of Presidium of State Baga Khural. In 1962, by the 152nd decision of People's Ikh Khural, the province Darkhan-Uul has built based on railway station of Davkhar and fields of building materials. In 1994, by the 32nd decision of State Great Khural the province was reorganized and named as Darkhan-Uul province.

Today Darkhan-Uul province has 24 baghs (smallest administrative unit), 4 soums (small administrative unit) Darkhan, Orkhon, Khongor, Shariin gol. It has a population of 93.1 thousand, having predominance of khalkh, dörvöd, buriyat ethnic groups.

Darkhan-Uul province has an extreme continental climate with long, cold winters and short summers. The average winter temperature falls between -21°C and -23°C. In summer it rises between +14°C and +18°C. The average rainfall can be between 250 mm and 450 mm. Most of the territory is steppe, consisting of permafrost, boggy frozen, chernozem, dark brown, flood-plain, sandy, brown types of soil. This province has some biggest rivers of Mongolia, such as Kharaa, Eröö, Zulzaga, Orkhon, Khüiten, Khavchuu and Shar (Shariin gol). As well as, branches of Khan Khentii range located in eastern of province. Darkhan-Uul province has not biggest lakes, but it has some small lakes Dardan Tsagaan, Dardan, Bulangiin etc.

Research and registration work on immovable properties of Darkhan-Uul province. However, the province Darkhan-Uul does not have big area, it have rich historical and cultural properties by ancient nomads, because it is located basin of big rivers.

In 1980, the research team for bronze and iron tool of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition has discovered 27 tombs from mountain Bural in Khongor soum of Darkhan-Uul province, which belong to Khünnü (Xiongnu) and Mongol Empire and excavated 8 Khünnü tombs and 2 Mongol tombs of them. In 1981 two, in 1982 seven, in 1984 nine, total 18 Mongol tombs were excavated. As a result of this excavation, silver pot with ornaments, belt ornaments with gilt falcon, pearl inlaid ring, number of findings relevant with ornament and weapon were discovered.

In 1980, the research team for inscription studies of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition has discovered ochre petroglyph, Mongol and Dörvöljin inscriptions on rock of Khüitenii gol at Khongor soum and re-examined them in 1986 and 1987. As a result of this examination, they defined the creation time of inscriptions. According to their definition, inscriptions were created in end of 13th century and beginning of 14th century. Among all the inscriptions that are discovered in Mongolia in Khüitenii gol, the Dörvöljin inscription may be considered the highest of values for its deep meaning and size.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Darkhan-Uul province. The state protection list of "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" is first legal document for protection of historical and cultural immovable properties, which was adopted by Presidium of State Baga Khural, in 1941. None of the immovable properties of Darkhan-Uul province were included in this list. The petroglyph and inscriptions of Khüitenii gol was selected for provincial protection of "List for Protection of Historical and Cultural Properties of People's Republic Mongolia, 1971", by name of Selenge province.

In 1994, previous 420th decision of the Council of Ministers of 1971 was amended by the 233rd decision of government and adopted "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city". Ruin of ancient city located at place called Tsant in Orkhon soum

was included in the state protection of this list. As well as, following immovable properties of Darkhan-Uul province were included in the provincial protection of this list.

- Petroglyphs and inscriptions on rock located at Khongor soum
- Ochre inscriptions on rock located at place called Khüitent in khuuchin Darkhan

Through, 1995-1998, an amendment was required for the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city” adopted by 1994, for the following reasons such as “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance” was revised and established new administrative units, and number of immovable properties were discovered by the archeological excavations needed to be included in the state protection list. In 1998, for this required “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city” was amended by 235th decision of government. From immovable properties of Darkhan-Uul province, the ruin of ancient city Tsant at Orkhon soum was selected for state protection of this list. Following immovable properties were selected for provincial protection.

- Ochre petroglyphs located around of lake Tsagaan (Tsagaan nuur) and north valley of river Shar (Shariin gol)
- Petroglyphs and inscriptions on rock located at Khongor soum
- Ochre inscriptions on rock located at place called Khüitent in Khuuchin

In 2008, “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city” was amended by 175th decision of government and it was enriched by the number of immovable properties which were discovered in last 10 years research. The following immovable properties of Darkhan-Uul province were selected for state protection:

- Ruin of ancient city located at place called Tsant in Orkhon soum
- Ancient tombs located at mountain Bural in Khongor soum
- Petroglyphs and inscriptions on rock located at Khüitenii gol in Orkhon soum

Following immovable properties were selected for the provincial protection:

- Ochre petroglyphs located around of lake Tsagaan (Tsagaan nuur) and north valley of river Shar (Shariin gol)
- Petroglyphs and inscriptions located at place called Khongor in Khongor soum

The ruin of ancient city Tsant is authorized by the territory of Orkhon soum of Selenge province and the ochre petroglyph at Tsagaannuur and the valley of river Shar is authorized by the territory of Javkhlan soum in Selenge province, which were included in the above mentioned lists by name of Darkhan-Uul province. The rock with petroglyph and inscriptions at Khongor soum does not find till today, considered from this, it might be incorrectly identified and duplicated with ochre petroglyph of Khüitenii gol. However, number of immovable properties of Darkhan-Uul province included in the state and provincial protection lists, names and locations of some properties has been incorrectly putted down there. It is important to retrieve that mistake without any loss of time. It is no doubt that many historical and cultural heritages of valuable immovable properties would be found and preserved further.

Inventory and registration of immovable properties in 2010. In the framework of the registration and documentation work, a team consisting from specialists and experts of the Center of Cultural Heritage has worked in Darkhan-Uul province from 20th June to 23rd June of 2010. The team has registered newly and by repeated numbers total of 148 immovable properties at 19 historical sites and documented them by 861 digital photos, 36 photo films, 50 minutes videotaping. The team has worked in 4 soums of Darkhan-Uul province travelling 460 kms.

We would like to thank all the people who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Darkhan-Uul province. We want to thank the driver Ts.Batsuuri and all employees of the Museum, Cultural center, Administration, related organizations, herders and the people Darkhan-Uul province.

Дархан-Уул аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

1. Адуунчулууны өврийн бичээс, суврагын зураг
2. Адуунчулууны шивээ
3. Алтангадас уулын булш, хиргисүүр
4. Баян уулын булш, хиргисүүр
5. Боохой арьстын хөтлийн булш, хиргисүүр
6. Буурал уулын хүннү булш
7. Мухарын голын булш, хиргисүүр
8. Мухарын дуганы туйр
9. Ногоон толгойн булш, хиргисүүр
10. Сэртэн уулын өврийн булш, хиргисүүр
11. Хар уулын булш, хиргисүүр
12. Хустайн амны адгийн булш, хиргисүүр
13. Хүйтэний голын Бичигт хошууны бичээс, зосон зураг, хиргисүүр
14. Хүйтэний хурлын туйр
15. Шарын голын буган чулуун хөшөөд
16. Эрхэт хайрханы булш, хиргисүүр
17. Яргайтын булш, хиргисүүр

1. Адуунчулууны өврийн бичээс, суврагын зураг

Аймгийн төвөөс хойш 25 орчим км-т, Адуунчулуун гэх бул чулуудтай нүцгэн уулын өвөрт байх нэгэн чулуун дээр монгол, төвд үсгээр сийлсэн маань, ерөөлийн холбогдолтой бичээс болон суврагын зураг бий.

Адуунчулууны өврийн бичигт хад (зүүнээс)

Адуунчулууны өврийн бичигт хадны төвд бичээс

Адуунчулууны өврийн суврагын зурагтай чулуу (баруун урдаас)

Адуунчулууны өврийн суврагын зураг

2. Адуунчулууны шивээ

Аймгийн төвөөс хойш 26 орчим км, Адуунчулуун гэх нүцгэн уулын орой дээр нэгэн шивээ бий.

Адуунчулууны шивээ (урдаас)

Адуунчулууны шивээ (баруун урдаас)

3. Алтангадас уулын булш, хиргисүүр

Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумын төвөөс зүүн хойш 8 орчим км-т орших Алтангадас уулын энгэр, бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Алтангадас уулын хиргисүүр (зүүн урдаас)

Алтангадас уул (урдаас)

Алтангадас уулын дөрвөлжин булш (зүүнээс)

4. Баян уулын булш, хиргисүүр

Дархан-Уул аймгийн Орхон сумын төвөөс зүүн хойш 5 орчим км-т орших Баян гэх уулын өвөр хормойд 40-өөд булш, хиргисүүр бий.

Баян уулын хиргисүүр (баруун урдаас)

Баян уулын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

5. Боохой арьстын хөтлийн булш, хиргисүүр

Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумын төвөөс хойш 35 орчим км, Зулзагын голын Боохой арьстын гэх хөтөл дээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Боохой арьстын хөтлийн булш (баруун урдаас)

Боохой арьстын хөтлийн хиргисүүр (баруун урдаас)

6. Буурал уулын хүннү булш

Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумын төвөөс хойш 5 орчим км, Буурал уулын зүүн шувтрагын энгэрт, сумаас аймаг явдаг замын дэргэд хүннүгийн үед холбогдох 20-иод дугуй булш бий.

Буурал уулын хүннү булш (урдаас)

Буурал уулын хүннү булш (урдаас)

Буурал уулын хүннү булш (зүүнээс)

7. Мухарын голын булш, хиргисүүр

Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумын төвөөс зүүн хойш 40-өөд км, Мухарын голын хойд биеээр цөөнгүй булш, хиргисүүр оршино.

Мухарын голын дөрвөлжин булш (урдаас)

Мухарын голын булш, хиргисүүр (зүүн хойноос)

8. Мухарын дуганы туйр

Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумын төвөөс зүүн хойш 40-өөд км, Мухарын голын гарамны хойд энгэрт энэ дуганы туйр бий.

Мухарын дуганы туйрины гэрийн буйр (зүүн урдаас)

Мухарын дуганы туйр (зүүн хойноос)

Ногоон толгойн булш, хиргисүүр (урдаас)

Ногоон толгойн хиргисүүр (зүүн хойноос)

9. Ногоон толгойн булш, хиргисүүр

Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумын төвөөс хойш 45 орчим км, Хүйтэний голын урд талд орших Ногоон толгойн эргэн тойронд цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Ногоон толгойн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

10. Сэртэн уулын өврийн булш, хиргисүүр

Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумын төвөөс зүүн урагш 13 орчим км-т орших Сэртэн гэх хадтай уулын өвөр энгэрээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Сэртэн уулын өврийн хиргисүүр (урдаас)

Сэртэн уулын өврийн булш, хиргисүүр (урдаас)

Сэртэн уулын өврийн хиргисүүр (урдаас)

11. Хар уулын булш, хиргисүүр

Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумын төвөөс зүүн тийш 30 орчим км, Шарын голын хойд биед орших Хар уулын урд энгэрээр 20 гаруй булш, хиргисүүр бий.

Хар уулын дөрвөжлин булш, хиргисүүр (урдаас)

Хар уулын хиргисүүр (баруун урдаас)

Хар уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

12. Хустайн амны адгийн булш, хиргисүүр

Дархан-Уул аймгийн Орхон сумын төвөөс урагш 10 орчим км, Өлзийт хайрханы зүүн талын Хустайн амны адгаар олон тооны булш, хиргисүүр бий.

Хустайн амны адгийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

Хустайн амны адгийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

Хустайн амны адгийн булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Хустайн амны адгийн хиргисүүрийн тахилын цагирган байгууламж

Хүйтэний голын Бичигт хошуу (баруун урдаас)

13. Хүйтэний голын Бичигт хошууны бичээс, зосон зураг, хиргисүүр

Дархан-Уул аймгийн төвөөс зүүн хойш 40 орчим км, Хүйтэний голын Бичигт хошуу гэх хадан цохион дээр эртний зосон зургийн болон XIII-XIV зууны үед холбогдох монгол, дөрвөлжин бичгийн дурсгал бий. Мөн энэ цохионы орчмоор цөөнгүй хиргисүүр байрлана.

Хүйтэний голын Бичигт хошууны дөрвөлжин бичиг

Хүйтэний голын Бичигт хошууны монгол бичиг

Хүйтэний голын Бичигт хошууны зосон зургаас

Хүйтэний голын Бичигт хошууны зосон зургаас

Хүйтэний голын Бичигт хошууны орчмын хиргисүүр (зүүн хойноос)

Хүйтэний голын Бичигт хошууны зосон зургаас

14. Хүйтэний хурлын туйр

Дархан-Уул аймгийн төвөөс зүүн тийш 35 орчим км, Хүйтэний голын хойд энгэрт олон барилга байшингийн туйр үлдэгдэл бий. Үүнийг нутгийнхан Хүйтэний хурлын туйр гэдэг. Туйрын орчмоор маанийн үсэг болон суврага сийлсэн хөшөө чулууд цөөнгүй бий.

Хүйтэний хурлын туйр (зүүн урдаас)

Хүйтэний хурлын туйр (баруун хойноос)

Хүйтэний хурлын туйрины орчмын бичигтэй чулуу

Хүйтэний хурлын туйрины орчмын суврагатай чулуу

Хүйтэний хурлын туйрины орчмын суврагатай чулуу

Шарын голын 2-р буган чулуун хөшөө (урдаас)

15. Шарын голын буган чулуун хөшөөд

Дархан-Уул аймгийн Шарын гол сумын төвд / төв замын урд/ 3 буган чулуун хөшөө бий. Эдгээр хөшөөдийг эртний Түрэгүүд тахилын онгоны хашлага чулуу болгон ашигласан байв.

Шарын голын буган чулуун хөшөөд (зүүн урдаас)

Шарын голын 2-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

16. Эрхэт хайрханы булш, хиргисүүр

Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумын Салхит өртөөнөөс урагш 4 орчим км-т орших Эрхэт хайрханы энгэр, бэлд 20-иод булш, хиргисүүр бий.

Эрхэт хайрханы булш, хиргисүүр (зүүнээс)

Эрхэт хайрханы булш, хиргисүүр (урдаас)

Эрхэт хайрханы дөрвөлжин булш (урдаас)

17. Яргайтын булш, хиргисүүр

Дархан-Уул аймгийн төвөөс зүүн хойш 35 орчим км-т, Хүйтэний голын хойд талд оршин Яргайт гэх газар цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Яргайтын булш (урдаас)

Яргайтын хиргисүүр (урдаас)

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

ОРХОН АЙМАГ

ОРХОН АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ТУХАЙ

Орхон аймгийн товч танилцуулга. Орхон аймаг нь Монгол орны умард хэсэгт зүүн талаараа Сэлэнгэ аймгийн Баруунбүрэн сумтай, урд талаараа Булган аймгийн Орхон сумтай, баруун урд талаараа Булган аймгийн Булган сумтай, баруун талаараа Булган аймгийн Бугат сумтай, баруун хойд, хойд талаараа Булган аймгийн Сэлэнгэ сумтай, зүүн хойд талаараа Булган аймгийн Хангал сумтай тус тус хиллэн 79.0 мян.км² газар нутаг эзлэн оршдог. Газар нутгийнхаа хэмжээгээр Монгол улсын хамгийн жижиг аймагт тооцогддог. Аймгийн төв нь Эрдэнэт хот, Улаанбаатар хотоос 373 км зайтай.

Орхон аймгийн газар нутаг нь Ардын хувьсгалаас өмнө Халхын Түшээт хан аймгийн Эрдэнэ дайчин чин ван Жамбалдоржийн хошууны нутагт, 1923 оноос Богд хан уулын аймгийн Булган хан уулын хошуунд тус тус харьяалагдаж байжээ. УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор Богд хан уулын аймгийг өөрчлөн зохион байгуулахад Сэлэнгэ аймгийн Орхонтуул, Баруунбүрэн, Сэлэнгэ, Хангал, Халиун сумдын нутагт багтаж байгаад 1938 онд Булган аймаг байгуулагдахад шилжсэн байна.

1960-аад оны эхэн үеэс 1970-аад оны эх хүртэл Монгол, Чехословак, Зөвлөлтийн геологчид Эрдэнэт уулын орчим геологи хайгуулын ажил явуулж, зэс молибдений баялаг орд газар байгааг тогтоосноор тус бүс нутагт хот суурин байгуулагдах үндсэн нөхцөл болсон юм. 1974 онд хүн ам төвлөрч эхэлснийг харгалзан Булган аймгийн Эрдэнэт хороо байгуулагдсанаар одоогийн Орхон аймгийн үндэс суурь тавигджээ. АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1975 оны 266 дугаар зарлигаар Булган аймгийн Эрдэнэт хороог 1976 оны 01 дүгээр сарын 01-нээс улсын харъяалалтай “Эрдэнэт” хот болгон Баян-Өндөр, Найрамдал, Жаргалант, Хялганат гэсэн 4 хороотойгоор байгуулсан байна. Монгол улсын Их Хурлын 1994 оны 32 дугаар тогтоолоор Эрдэнэт хотын хилийн цэсээр Орхон аймгийг байгуулжээ.

Өнөөдрийн байдлаар Орхон аймаг Баян-Өндөр, Жаргалант гэсэн засаг захиргааны хоёр сум, 21 багтай байна. Тус аймагт халх, буриад казак дөрвөд, урианхай зэрэг олон ястан зонхилсон 88705 /2010 оны байдлаар/ ард иргэд оршин сууж амьдарч байна.

Орхон аймгийн газар нутаг нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, өвлийн дундаж температур нь -19°C - -24°C, зуны дундаж температур +14°C - +19°C, жилд дунджаар 220-420 мм хур тунадас унадаг. Аймгийн нутаг дэвсгэрийн ихэнх хэсгийг өндөр нам уулс эзэлдэг бөгөөд нутгийн хойд хэсэгт Бүрэнгийн нурууны салбар уулс, Эрдэнэт, Хутаг, Баян-Өндөр, Баянцагаан зэрэг уулс оршдог. Аймгийн нутаг дэвсгэрт томоохон гол мөрөн байхгүй ч усны ундрага сайтай Хангал, Чингэлийн голууд урсдаг.

Орхон аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай тойм. Орхон аймгийн нутагт буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг судалж шинжилсэн ажил өнөөг хүртэл бараг хийгдээгүй байна. Харин 2008 онд МУИС-ийн Археологи-Антроплогийн тэнхимийн судлаачид “Умард Монгол” төслийн хүрээнд Орхон аймгийн Баян-Өндөр сумын Говил багийн нутагт монголын үеийн 2 булш, Тосгон багийн нутагт 1 дөрвөлжин булш, 1 хиргисүүрийг тус тус малтан шинжилжээ. Судалгааны ажлын үр дүнд монголын үеийн 2 булшнаас идэр насны эрэгтэй хүний оршуулга болох нь мэдэгдэж түүнээс үйсэн саадаг, зэв, төмөр хадаас зэрэг эд өлгийн зүйлс олджээ. Тосгоны дөрвөлжин булшнаас бага малын олон толгой хойлоглосон хүүхдийн оршуулга илэрсэн ажээ. Мөн орчимд 1 хиргисүүр малтан судлахад урьд өмнө Монгол нутагт малтан шинжилсэн хиргисүүрийн бүтэц зохион байгуулалттай адилхан хиргисүүр байсан аж. Хиргисүүрийн тахилын дагуул байгууламжаас зүүн урд зүгт харуулан тавьсан адууны толгой, хүзүү, туурайны яс гарчээ. “Умард Монгол” төслийн хүрээнд хийгдсэн археологийн малтлага судалгааны ажлын үр дүнд нэг талаас Орхон аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх эртний дурсгалууд судалгааны эргэлтэнд орсон, нөгөө талаас дурсгалд авран хамгаалах малтлага хийж газрыг чөлөөлөн хувийн эзэмшилд шилжүүлэх боломжийг нээсэн нь чухал ач холбогдолтой ажил болжээ.

Тус аймгийн музейн эрдэм шинжилгээний ажилтнууд өөрийн аймгийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажлыг 2006-2008 онуудад бие даан зохион байгуулж өөрийн гэсэн бүртгэл-мэдээллийн сантай болсон байна.

Орхон аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын тухай. Монгол нутагт буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах чиглэлээр гарсан анхны эрх зүйн баримт бичиг бол 1941 онд УБХ-аас баталсан “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийн улсын хамгаалалтын жагсаалт юм. Энэхүү жагсаалт болон 1971 онд батлагдсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”, Монгол улсын Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”, 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-д Орхон аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаас улс, аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад орсон дурсгал байхгүй байна. Харин 2008 онд Монгол улсын Засгийн газрын 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн баталсан жагсаалтад Жаргалант сумын нутагт орших Чингэлийн голын сав даргуух эртний булш хиргисүүрийг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад оруулан баталжээ.

Орхон аймгийн нутагт буй түүх, соёлын дурсгалаас улсын төсвийн хөрөнгө оруулалтаар сэргээн засварлагдсан дурсгал өнөөдрийн байдлаар байхгүй байна. Харин Монгол улсын Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийн 7.2.3-т Булган аймгийн Баян-Агт сумын нутаг дахь Шивээт-Улааны цогцолбор дурсгалын зөөгдсөн чулуун хөшөөдийг эргүүлэн тавих ажлыг хэрэгжүүлэхээр оруулсан юм. Соёлын өвийн төв дээрх ажлын хүрээнд 1980-аад оны үед дурдсан цогцолбор дурсгалаас Эрдэнэт хотод зөөж авчирсан чулуун арслан болон хүн чулуун хөшөөг эргүүлэн унаган газарт нь тавих ажлыг 2010 онд хэрэгжүүлсэн байна.

2010 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай: Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2010 оны 7 дугаар сарын 1-нээс 7 дугаар сарын 4-нийг хүртэлх хугацаанд Орхон аймгийн нутагт ажиллалаа. Бид тус аймгийн нутагт нийт 360 орчим км зам туулан 18 дурсгалт газрын 321 нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 752 дижитал гэрэл зураг, 47 ширхэг негатив хальсны зураг, 1 гар зураг, 30 орчим минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжуулсан болно.

Бид Орхон аймгийн нутагт ажиллахдаа аймаг, орон нутгийн холбогдох хүмүүст замаар бүртгэл мэдээлэл, хадгалалт хамгаалалт, хяналт шалгалтын талаар мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгч хамтран ажиллаж, шинээр илрүүлсэн Айрагийн гозгорын эртний оршуулгын газрыг хамгаалалтад авах, хараа хяналттай болгох шийдвэрийн төслийг аймгийн музейтэй хамтран боловсруулж Орхон аймгийн холбогдох газраар батлууллаа.

Орхон аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад жолоочоор ажилласан н.Ганхуяг болон тухай бүр туслан дэмжиж байсан аймгийн ЗДТГ, БСГ, МХГ, Музей, сумдын ЗДТГ, Соёлын төвийн хамт олон, малчид, ард иргэддээ баярласан талархаснаа илэрхийлье.

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN ORKHON PROVINCE

Introduction of Orkhon province. Orkhon province is located in north part of Mongolia, bordering with the Baruunbüren soum of Selenge province to the east, with Orkhon soum of Bulgan province to the south, with Bulgan soum of Bulgan province to the southwest, with Bugat soum of Bulgan province to the west, with Selenge soum of Bulgan province to the northwest and north, with Khangal soum of Bulgan province to the northeast, covering 79.0 thousand sq kms. Erdenet is capital of Orkhon province, located 373 kms from Ulaanbaatar city.

Prior to the People's Revolution, the territory of Orkhon was a part of Erdene daichin chin van Jambaldorjiin khoshuu in Khalkhyn Tüsheet Khan aimag (province). Since 1923, the province was part of Bulgan khan uuliin khoshuu in Bogd Khan Mountain province. In 1931, while reorganizing Bogd Khan Mountain province by the 5th decision of Presidium of State Baga Khural, the territory of Orkhon province was belonged to Orkhontuul, Baruunbüren, Selenge, Khangal, Khaliun soums of Selenge province and then it has transferred to new province of Bulgan in 1938. Beginning of 1960's to beginning of 1970's, the Mongolian, Czechoslovakian and Soviet geologists have carried out geological exploration around of mountain Erdenet and discovered rich deposit of copper and molybdenum. Relevant with this discovery fundamental condition of city establishment came out in this region.

Recent Orkhon province was founded in 1974, while establishing the Erdenet khoroo of Bulgan province. In 1975, according to the 266th order of Presidiums of People's Great Khural, the Erdenet khoroo of Bulgan province has reorganized and city Erdenet has established with following 4 khoroos Bayan-Öndör, Nairamdal, Jargalant and Khyalganat, in January 1st of 1976. By the 32nd decision of State Great Khural of 1994, the Orkhon province was established along to the borderline of Erdenet city.

Today Orkhon province has 21 baghs (smallest administrative unit), 2 soums (small administrative unit) Bayan-Öndör and Jargalant. It has a population of 88705 /population census of 2010/, having predominance of khalkh, buriyat, kazakh, dörvöd and uriankhai ethnic groups.

Orkhon province has an extreme continental climate with long, cold winters and short summers. The average winter temperature falls between -19°C and -24°C. In summer it rises between +14°C and +19°C. The average rainfall can be between 220mm and 420mm. Most of territory has mountainous and branches of Buren range located in the north, as well as Erdenet, Khutag, Bayan-Öndör and Bayantsagaan mountains are located. Orkhon province has not biggest rivers, but it has some rivers Khangal and Chingel.

Research and registration work on immovable properties of Orkhon province. The survey and examination of historical and cultural immovable properties of Orkhon province has not carried out until today. But in 2008, in the framework of project "Northern Mongolia" examiners and archeologists of Department of Archeology and Anthropology at National University of Mongolia have examined and excavated 2 tombs at territory of Govil bagh and 1 square tomb and 1 tumulus at territory of Tosgon bagh in Bayan-Öndör soum of Orkhon province. As a result of excavation to the 2 tombs belong to Mongol period, youthful man remains and as well as arrow bark case, arrowhead and iron nails were found. From another tomb in Tosgon bagh, small kid's funeral with followed animal skulls was found. As well as, the structure of tumulus at Tosgon bagh was similar other tumulus of Mongolia, which were excavated in before. In addition, horse bones were found from sacrificial structure located close to tumulus. As a result of project "Northern Mongolia", from one hand ancient historical and cultural properties of Orkhon province have examined and from other hand archeological emergency excavations have carried out and land privatization possibility was opened.

Researchers and examiners of province museum have inventoried and registered the historical and cultural immovable properties at territory of province during 2006-2008, and gathered registration and information database of immovable properties.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Orkhon province. The state protection list of "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural

Properties” is first legal document for protection of historical and cultural immovable properties, which was adopted by Presidium of State Baga Khural, in 1941. None of the immovable properties of Orkhon province were included following mentioned list of “Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties” in 1941, “List for Protection of Historical and Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” in 1971, “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city” adopted by 233rd decision of government in 1994, “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city” adopted by 235th decision of government in 1998. Ancient tomb and tumulus located along the basin of river Chingel at Jargalant soum were selected in the provincial protection of “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city” amended by 175th decision of government, in 2008.

Today, none of immovable properties of Orkhon province weren’t restored and conserved by state budget. According to the 303rd decision the Project for “Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” was approved by the government in 2007. In the act 7.2.3 of this project, it was decided to replace immovable properties of Shiveet Ulaan to their original place, which were transferred from Shiveet Ulaan to another place. In 2010, in the frame of this work, Center of Cultural Heritage has brought back the man stone and lion figured stone to their original place from Erdenet city, which were moved from original place in 1980’s.

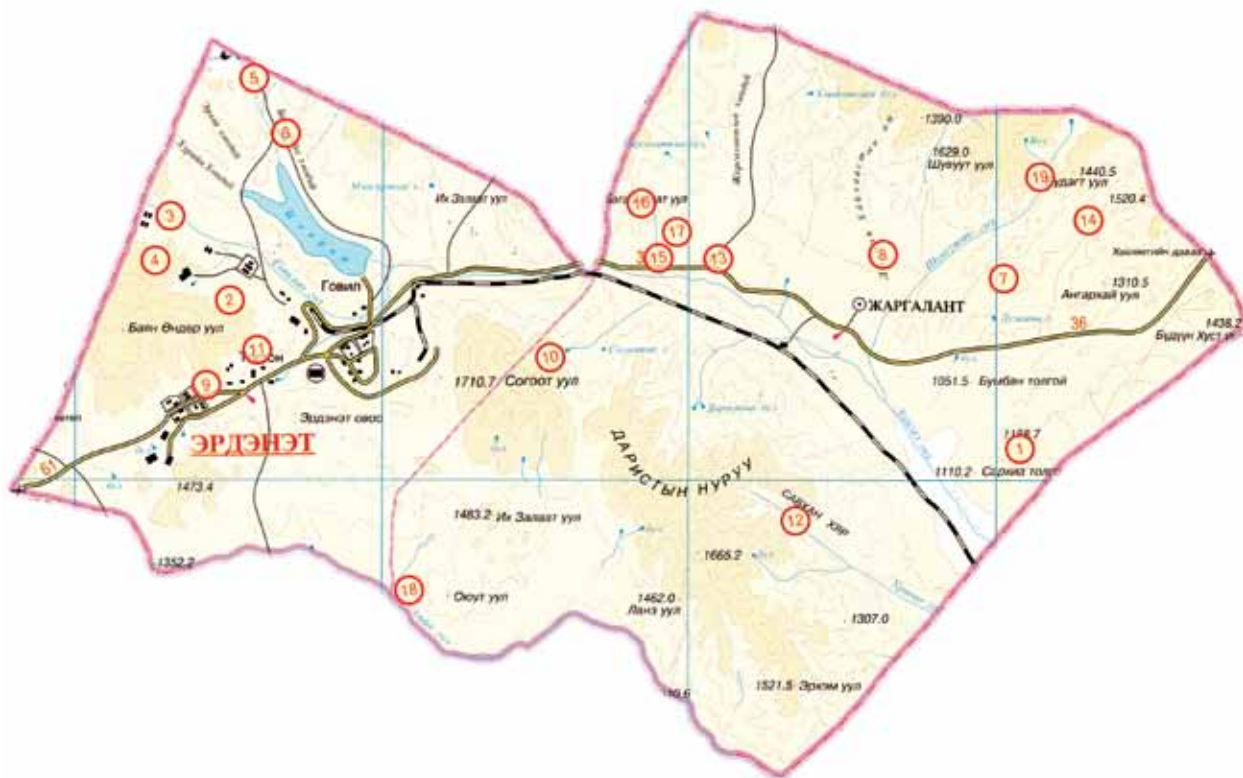
Inventory and registration of immovable properties in 2010. In the framework of the registration and documentation work, a team consisting from specialists and experts of the Center of Cultural Heritage has worked in Orkhon province from 1st July to 4th July of 2010. The team has registered newly and by repeated numbers total of 321 immovable properties at 18 historical sites and documented them by 752 digital photos, 47 photo films, 1 hand drawings, 30 minutes videotaping. The team has worked in 2 soums of Orkhon province travelling 360 kms.

Aiming to cooperate with the locals, we gave methodological advice on immovable properties registration, information, protection and monitoring. As well as, we prepared protection project for ancient funeral site Airgiin gozgor joint with province museum. Today this project was supported and approved by relevant authorized organization of Orkhon province.

We would like to thank all the people who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Orkhon province. We want to thank the driver Mr. Gankhuyag and all employees of the Museum, Cultural center, Administration, related organizations, herders and the people of Orkhon province.

Орхон аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

1. Айрагийн гозгорын булш
2. Ар булгийн амны булш, хиргисүүр
3. Баянцагааны өврийн булш
4. Бортын амны булш, хиргисүүр
5. Бөхөнгийн өврийн булш, хиргисүүр
6. Бөхөнгийн өврийн түрэг булш
7. Дулаан уулын энгэрийн булш, хиргисүүр
8. Дуулгат уулын булш, хиргисүүр
9. Өндөрлөгийн булш, хиргисүүр
10. Согоотын амны булш, хиргисүүр
11. Тосгоны булш, хиргисүүр
12. Уртын амны булш, хиргисүүр
13. Хавчигийн булш, хиргисүүр
14. Хонгор морьтын амны булш, хиргисүүр
15. Хуурайн амны адгийн булш, хиргисүүр
16. Хуурайн амны булш, хиргисүүр
17. Хуурайн зүүн амны булш, хиргисүүр
18. Чингэлийн голын булш, хиргисүүр, тахилын онгон
19. Шувуутын амны булш, хиргисүүр

1. Айрагийн гозгорын булш

Жаргалант сумын төвөөс зүүн урагш 8 орчим км, Их Хөшөөтийн давааны урд хөндийн баруун урд шувтрагад орших орой дээрээ геодезийн төмөр антентай, хадтай уулыг Айрагийн гозгор гэнэ. Энэ уулын зүүн энгэрт хоёр талдаа жалга бүхий гурвалжиндуу хамар дээр чулуун далан бүхий том, жижиг 70 гаруй булш оршино.

Айрагийн гозгорын булш (зүүнээс)

Айрагийн гозгорын булш (зүүн хойноос)

Айрагийн гозгорын булш (урдаас)

2. Ар булгийн амны булш, хиргисүүр

Баян-Өндөр сумын төвөөс зүүн хойш 7 орчим км, Ар булгийн амны хуурай сайрны хойд дэнж дээр дугуй, дөрвөлжин хүрээтэй 2 хиргисүүр цөөн хэдэн булш бий.

Ар булгийн амны хиргисүүр (зүүнээс)

Ар булгийн амны хиргисүүр (баруунаас)

Баянцагааны өврийн булш (хойноос)

3. Баянцагааны өврийн булш

Баян-Өндөр сумын төвөөс хойд зүгт 12 орчим км, Баянцагаан гэх шовх уулын урд энгэрт 1 хиргисүүр, 1 булш бий.

4. Бортын амны булш, хиргисүүр

Баян-Өндөр сумын төвөөс хойш 12 орчим км, Баянцагаан уулын баруун талын Бортын амны хойд энгэрт 8 хиргисүүр, 9 булш бий.

Бортын амны дөрвөлжин булш (урдаас)

Бортын амны хиргисүүр (баруун хойноос)

5. Бөхөнгийн өврийн булш, хиргисүүр

Баян-Өндөр сумын төвөөс зүүн хойш 25 орчим км, Бөхөнгийн өвөрт орших амралтын газрын зүүн урд талын урагш унжсан хамар дээр 3 хиргисүүр, 1 дөрвөлжин булш бий.

Бөхөнгийн өврийн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Бөхөнгийн өврийн булш, хиргисүүр (хойноос)

6. Бөхөнгийн өврийн түрэг булш

Баян-Өндөр сумын төвөөс зүүн хойш 23 орчим км-т, Бөхөнгийн нурууны өвөрт 2 хэсэг газар уртрагийн дагуу цувран байрласан нийт 10 гаруй түрэг булш бий.

Бөхөнгийн өврийн түрэг булш (урдаас)

Бөхөнгийн өврийн түрэг булш (баруун урдаас)

Бөхөнгийн өврийн түрэг булш (баруунаас)

7. Дулаан уулын энгэрийн булш, хиргисүүр

Жаргалант сумын төвөөс зүүн хойш 4 орчим км-т, Дулаан уулын урд энгэрт өөр хоорондоо ойролцоо байрлах намхан толгойн орой дээр дөрвөлжин хүрээтэй 4 хиргисүүр, 10-аад дөрвөлжин булш бий.

Дулаан уулын энгэрийн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Дулаан уулын энгэрийн хиргисүүр (баруун урдаас)

Дулаан уулын энгэрийн дөрвөлжин булш (урдаас)

Дуулгат уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

8. Дуулгат уулын булш, хиргисүүр

Жаргалант сумын төвөөс хойш 6-7 орчим км, Дуулгат уулын урд энгэрт дөрвөлжин, дугуй хүрээтэй 10-аад хиргисүүр, мөн тооны булш бий.

Дуулгат уулын булш (зүүн урдаас)

Дуулгат уулын булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

9. Өндөрлөгийн булш, хиргисүүр

Баян-Өндөр сумын төв, Барилгачдын талбайн зүүн хойд талд орших Монгол-Зөвлөлтийн найрамдал өндөрлөгийн ар талд хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Өндөрлөгийн булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Өндөрлөгийн булш, хиргисүүр (урдаас)

10. Согоотын амны булш, хиргисүүр

Жаргалант сумын төвөөс баруун тийш 14 орчим км-т, Хуурайн амны чанх урд орших шовх уулыг Хутаг уул гэнэ. Энэ уулын зүүн тал буюу Согоотын амны орчмоор /хуучин орос цэргийн анги байсан газар/ олон булш, хиргисүүр бий.

Согоотын амны дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Согоотын амны хиргисүүр (зүүнээс)

11. Тосгоны булш, хиргисүүр

Баян-Өндөр сумын төв буюу өнөөгийн Эрдэнэтийн Дулааны цахилгаан станцын арын энгэрт цөөнгүй булш, хиргисүүр бий. Зарим булш, хиргисүүр нь айлын хашаанд оржээ.

Тосгоны булш, хиргисүүр (урдаас)

Тосгоны хиргисүүр (урдаас)

12. Уртын амны булш, хиргисүүр

Жаргалант сумын төвөөс урагш 20 орчим км, Уртын голын хойд энгэрээр дөрвөлжин, дугуй нийлсэн 40-өөд булш бий.

Уртын амны дөрвөлжин булш (баруун хойноос)

Уртын амны булш (баруун урдаас)

13. Хавчигийн булш, хиргисүүр

Жаргалант сумын төвөөс баруун тийш 10-аад км, Хавчиг гэх газар /төв замын хойд талд/ дөрвөлжин хүрээтэй 1 хиргисүүр, 2 булш бий.

Хавчигийн булш (урдаас)

Хавчигийн хиргисүүр (урдаас)

14. Хонгор морьтын амны булш, хиргисүүр

Жаргалант Сумын төвөөс зүүн хойш 10 орчим км, Хонгор морьтын амны хоёр энгэр, Дэл хадны зүүн хормойгоор дөрвөлжин, дугуй хүрээтэй болон хүрээгүй 22 хиргисүүр, 10 орчим дөрвөлжин булш бий.

Хонгор морьтын амны булш, хиргисүүр (урдаас)

Хонгор морьтын амны булш, хиргисүүр (урдаас)

Хонгор морьтын амны дөрвөлжин булш (урдаас)

Хуурайн амны адгийн булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

Хуурайн амны адгийн дөрвөлжин булш (баруунаас)

Хуурайн амны хиргисүүр (баруун урдаас)

Хуурайн зүүн амны булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

15. Хуурайн амны адгийн булш, хиргисүүр

Жаргалант сумын төвөөс баруун тийш 13 орчим км, Хутаг уулын хойд талд /төв замын хойд талд/ Хуурайн амны адгийн зүүн хамрын энгэр бэлээр дөрвөлжин дугуй нийлсэн 8 булш, дөрвөлжин, дугуй хүрээтэй 10 гаруй хиргисүүр, хоёр байшингийн туйр бий.

Хуурайн амны адгийн барилгын туйр (баруунаас)

16. Хуурайн амны булш, хиргисүүр

Жаргалант сумын төвөөс баруун тийш 15 орчим км, Хутаг уулын чанх хойд талын уртрагийн дагуу байрлалтай задгай амыг Хуурайн ам гэнэ. Энэ амны хоёр энгэрээр хүрээтэй намхан дараастай цөөн хиргисүүр, хэдэн булш бий.

Хуурайн амны хиргисүүр (хойноос)

17. Хуурайн зүүн амны булш, хиргисүүр

Жаргалант сумын төвөөс баруун тийш 12 орчим км, Хуурайн зүүн аманд цөөнгүй булш хиргисүүр бий.

18. Чингэлийн голын булш, хиргисүүр, тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун урагш 30 орчим км, Чингэлийн голын хойд энгэр, бэлээр олон тооны булш, хиргисүүр, тахилын онгон зэрэгцэн оршино.

Чингэлийн голын булш, хиргисүүр (урдаас)

Чингэлийн голын булш, хиргисүүр (урдаас)

Чингэлийн голын булш (урдаас)

Чингэлийн голын тахилын онгон (зүүн хойноос)

19. Шувуутын амны булш, хиргисүүр

Жаргалант сумын төвөөс зүүн хойш 10 гаруй км, Шувуутын аманд 2 хиргисүүр, гадаргуу дээрээ төвд үсэг сийлсэн 1 хөшөө чулуу бий.

Шувуутын амны хиргисүүр (урдаас)

Шувуутын амны дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Шувуутын амны төвд бичигтэй чулуу

Товчилсон үгийн тайлал

АБНБУ	Автономит Бүгд Найрамдах Буриад Улс
АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНПАУ	Бүгд Найрамдах Польш Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ЗСБНХУ	Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс
ИКОМОС	ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
ИТХ	Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал
МЗТСХЭ	Монгол Зөвлөлтийн Түүх Соёлын Хамтарсан Экспедици
МУБИС	Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
МХГ	Мэргэжлийн Хяналтын Газар
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
НШУС	Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Сургууль
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
ӨМӨЗО	Өвөр Монголын Өөртөө Засах Орон
САА	Сангийн Аж Ахуй
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
СӨТ	Соёлын өвийн төв
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт

1. Баяр Д. Монголын төв нутаг дахь Түрэгийн үеийн хүн чулуу. УБ., 1997
2. Гонгоржав Г, Энхбат Г. “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” толь бичгийн хэрэглэгдэхүүн бүрдүүлэх экспедицийн өдрийн тэмдэглэл. Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 1997
3. Даваацэрэн Б. “Говьсүмбэр аймгийн үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулсан ажлын тайлан” Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 2010
4. Даваацэрэн Б. “Дархан-Уул аймгийн үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулсан ажлын тайлан” Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 2010
5. Даваацэрэн Б. “Орхон аймгийн үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулсан ажлын тайлан” Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 2010
6. Дорж Д. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2007
7. Лхагвасүрэн Х. Монголын археологи. (Чингэс хааны үе) Тэргүүн дэвтэр. УБ., 2007
8. Майдар Д. Монголын хот тосгоны гурван зураг. УБ., 1970
9. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах) УБ., 1999
10. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. (редактор Д.Цэвээндорж, Н.Уртнасан) УБ., 2008
11. Монголын нэвтэрхий толь. (ерөнхий редактор Б.Чадраа) УБ., 2000
12. Намнандорж О. Түүвэр зохиол. III боть. (эмхэтгэсэн Н.Дэнсмаа) УБ., 2005
13. Очир А. Монголын түүхийн судалгаа I боть /Эртний судлал, бичээсгүйн бүтээлүүд/ УБ., 2011
14. Соёл урлаг шинэ нөхцөлд – I - YI. УБ., 1995, 2000, 2003, 2005, 2007, 2009
15. Сономдагва Ц. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт 1691-1977. УБ., 1998
16. Сэр-Оджав Н. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2003
17. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамгаалагчдад. (Редактор Ц.Цэндсүрэн) УБ., 2008
18. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах үндэсний хөтөлбөр. УБ., 1998
19. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр. УБ., 2009
20. Цэвээндорж Д, Баяр Д, Цэрэндагва Я, Очирхуяг Д. Монголын археологи. УБ., 2003
21. Цэвээндорж Д. Монголын археологийн судалгаа /Эрдэм шинжилгээний илтгэл, өгүүлэл/ I-YI боть. УБ., 2003, 2003, 2004, 2004, 2009